

50 jaren stadsontwikkeling

1943 $\frac{3}{9}$ 1968 $\frac{3}{9}$ 1993

730 0304 759 DEN BOSCH

stads
bibliotheek
's-hertogenbosch

maart 1994

Voorwoord

In deze aflevering van *de Boschboombladeren* is een selectie van vijftientig jaren gemeentelijke binnenstadsplanningspolitiek uit de periode 1943-1968 opgenomen. In de oorlogsjaren zijn er bij gebrek aan mankracht en materialen nauwelijks bouwactiviteiten ontplooid. Des te meer tijd is er om binnenskamers te filosoferen over de ideale stad. In die jaren is voor de stad Den Bosch een *Algemeen Saneringsplan* opgesteld. Verrassend is, dat de binnenstadsproblematiek en de politiek, waartegen men te hoop loopt in de zestiger jaren en waaraan *de Boschboom* haar ontstaan te danken heeft, teruggrijpen op suggesties, die reeds aan het begin van de veertiger jaren zijn geopperd. Onder de titel: 'Wat aan de oprichting van de Boschboom voorafging' is een overzicht gegeven van 25 jaren binnenstadsontwikkeling.

Daarnaast is onder de titel: 'Herinneringen bij een vijftientig jarig bestaan' een aantal herinneringen opgehaald en activiteiten beschreven rond het ontstaan en functioneren van *de Boschboom*. De door velen zo op prijs gestelde feestrede, getiteld: 's-Graven-hage en 's-Hertogenbosch' door professor Dr Frits van Oostrom is eveneens opgenomen. Tenslotte bepreekt Mr P.F.Gh. Smits het proefschrift van Mr G.F. van der Ree-Scholten.

De Redactie

b12 55
b12 51
b12 66

WAT AAN DE OPRICHTING VAN DE BOSCHBOOM VOORAF GING

1. Inleiding

De uitbreidingsplannen voor de stad 's-Hertogenbosch, in de oorlogsjaren opgesteld door het bureau Verhagen Kuypers en Gouwetor te Rotterdam, voorzagen in een alzijdige uitbreiding van de oude stad; zij zou enkel bij Spinhuiswal, Zuidwal en Parklaan voorlopig nog onmiddellijk uit de polder blijven oprijzen.

Het moeilijke probleem was: hoe kan een goede overgang gemaakt worden tussen oude stad en nieuwe stadswijk. Dit speelde vooral aan het begin van de Pettelaar en verder langs de Hekellaan. Men vond toen de oplossing in ruim aangelegde groenstroken, verlevendigd door waterpartijen, die tevens tegemoet kwamen aan de behoefte aan meer wandelruimte.

Men verwachtte wel, dat het *plan Zuid* de kritiek van velen zou wekken, die het stads-silhouet aan de zuidkant van de stad hadden lief gekregen.

Het *plan Zuid* was daarom zo opgezet, dat dit silhouet voor een deel gespaard zou blijven! De planologen van toen konden niet vermoeden, dat zij hier een situatie ontwierpen, die 50 jaren later als dé situatie zou worden misbruikt voor de bouw van een aantal 'urban villa's'; de makelaar, die dit type zou bedenken moest toen nog geboren worden!

De oude binnenstad was bij deze plannen geheel buiten beschouwing gelaten. De sanering hiervan zou speciaal ter hand worden genomen en 'wij kunnen er van overtuigd zijn, dat dit met piëteit zal geschieden' zo bericht de krant van 21 maart 1945. [1]

Saneringsplannen

Tot dat tijdstip droeg de stad in haar opbouw zeer duidelijk de kenmerken van een oude vestingstad. De stedelijke bebouwing lag bekneld binnen de oude wallen. Hierdoor was de stad plaatselijk zeer dicht bebouwd. De stad telde ruim 3900 woningen en meer dan 20.000 inwoners. De vele volksbuurten met hun opeenhoping van krotwoningen vroegen dringend om sanering. In de vooroorlogse jaren reeds vonden op karakteristieke punten ingrepen plaats, zoals de rooilijnwijzingen ter plaatse van voormalige stadspoorten (Het Zuiden, De Molenbrug, Zonneveld). Ook partiële saneringen werden in die jaren uitgevoerd. Een voorbeeld hiervan is de ingrijpende verandering van het zeer karakteristieke Windmolenbergkwartier. Toen was de bedoeling de naaste omgeving van het nieuw opgezette Noordbrabants Museum in

het voormalig Arsenaal te verbeteren. Uit die jaren dateren Baselaarsstraat, Bethaniestraat en Hekellaan.

Een ander voorbeeld is de omgeving van de Mortel. Dank zij de aanwezigheid van een moestuin en enige versleten herenhuzen was het mogelijk een nieuwe straat aan te leggen, waarlangs de PTT een nieuwe centrale kon bouwen (de Prins Bernhardstraat).

Deze saneringen kwamen tot stand met verlies van vele karakteristieke stedelijke elementen. Daarnaast ging de sociale binding verloren.

In de oorlogsjaren waren er bij gebrek aan bouwmaterialen en mankracht (Arbeitseinsatz) nauwelijks bouwactiviteiten geweest. Des te meer tijd was er om binnenskamers te filosoferen over de ideale stad en over plannen tot algemene sanering. Er werd een ideaal *Algemeen Saneringsplan* opgesteld, omvattend de stadswallen, een winkelcircuit

Het College Hulp in Overgangstijd 1944-1945. Het College ontstaan uit particulier initiatief verleende eerste bouwtechnische hulp tijdens en na de bevrijdingsperiode, adviseerde bij noodherstel van oorlogsschade, en zorgde voor verdeling en distributie van de nog aanwezige bouwmaterialen.

Van links naar rechts (staand): H.M. de Graaf arch., A.A.A. Driessen arch., J.J. van Dillen arch., ir M. van Liempt, L.A. Jansen arch., ?. Verbruggen uitvoerder van Bredero Bouwbedrijf,

J.J.M. van Halteren arch., ir A.M.van Epen arch., (zittend) mejuffrouw Troupin, ir K.L.C. Bouwman, J.A.M. Cleerdin industrieel voorzitter en Jac.van Dun aannemer. Het wijkbureau van Hulp in Overgangstijd dat spreekuur hield in het café hoek Graafseweg/Dennenstraat. Van links naar rechts: Van de Burg jr, Ad van Dun, Van de Burg sr, A.A.A. Driessen arch., Gijs Boelaars en F. Stroink caféhouder. Foto's: Coll. Driessen.

rondom de Markt, doorbraken bij de Vughterdijk, het Uilenburgkwartier en de Hinthamerstraat, vrijlegging en verfraaiing van de St. Jan en vrijlegging van het Kruithuis. [2]
 Ten gevolge van de oorlogsverwoestingen moest dit in de oorlogsjaren gerijpte *Algemene Saneringsplan* na de oorlog gereviseerd worden. Voor zover mogelijk werden bepaalde details van dat plan verwerkt in het hierna te noemen *Wederopbouwplan*.

Wederopbouwplan 1946

De stad had voor haar bevrijding een zware tol te betalen. Grote stadsdelen werden volkomen verwoest, andere delen zwaar beschadigd. De Afdeling Stadsontwikkeling van de Dienst Gemeentewerken stelde het *Wederopbouwplan 1946* op. Hierin werden verwerkt de voornemens, vastgelegd in het eerder genoemde *Algemene Saneringsplan*. Dit

wederopbouwplan omvatte zeven stadsdelen, die in meerdere of mindere mate door het oorlogsgeweld getroffen waren. Bovendien werden wijzigingen en/of verbeteringen aangebracht, welke men in verband met sanering en aanpassing aan nieuw te stellen verkeers-eisen noodzakelijk achtte volgens het oude *Algemene Saneringsplan*. Het ging om de volgende stadsdelen, die een ingrijpende verandering zouden ondergaan.

- Stationsplein e.o.
- Emmaplein e.o.
- Vischstraat e.o.
- Omgeving Sluis 0
- Lombok e.o.
- Volderstraatje
- Brugplein e.o.

Stationsplein e.o. Bij de herbouw van het plein zou men uitgaan van het grotendeels verwoeste station, dat het plan beheerste en

met de omgeving één geheel vormde. Van het verwoeste blok aan de noordzijde ging de rooilijn achteruit. Zo ontstond een symmetrisch plein, dat in de breedtewerking contrasteerde met de Stationsweg. Het was niet de bedoeling van het plein een parkeerterrein te maken, doch alleen een vertrekpunt van bussen en taxi's. [3]

Emmaplein e.o. Het Emmaplein was een trapeziumvorming plantsoen, dit werd omgevormd tot een rechthoekig plein. De Korte Havenstraat zou naar het zuiden worden verlegd. De Grobbendonckstraat kwam in zijn geheel te vervallen om een royaler bouwblok te krijgen. Ook zou de Halvemaanstraat met aansluitende bebouwing vervallen, om de koortpartij van de St. Leonarduskerk vrij te leggen. [4]

Vischstraat e.o. De Vischstraat was reeds de voornaamste toegangsweg tot het station. Deze straat zal nog frequenter worden belast, daar de traverse wegen en de tunnel, die zoals men weet onder het station door wordt gelegd, alle op het Stationsplein samenkomen. Door deze straat bereikt men met een

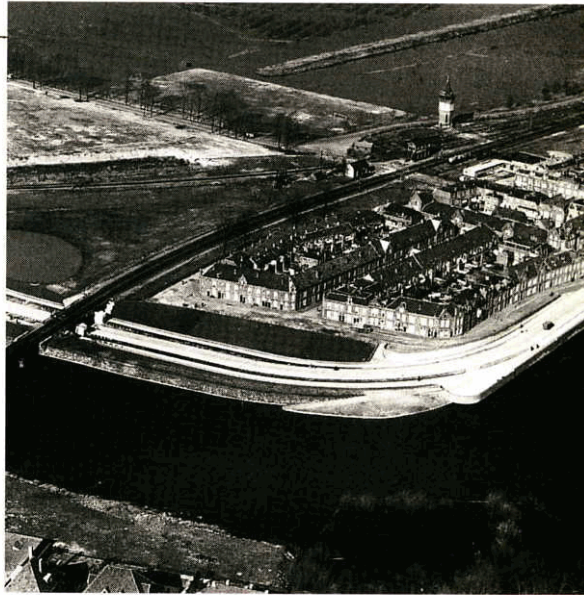
gedeeltelijke aftakking naar de Kruisstraat ook de Markt. Hierop is de verbreding van de Visstraat gebaseerd. Aan de zuidzijde door teruglegging van de rooilijn vanaf de St. Janssingel met overbouwning van de Lepelstraat, aansluitend aan de bestaande rooilijn, idem tussen Kruisstraat en Karrenstraat. De overbouwning van de Lepelstraat houdt verband met een plan voor een hotel annex Royal. Ook het gedeelte tussen Karrenstraat en Hoge-Steenweg zou men later aan de nieuwe rooilijn moeten aanpassen, om de verbreding volledig effectief te doen zijn. De Vismarkt zou worden verplaatst naar de noordzijde, naar de kop van de haven. Een bescheiden doorzichtig vishalletje zou een aardig moment ter plaatse zijn. Aan de noordzijde zullen verder de verwoeste zaken worden herbouwd. Hier blijft de oude rooilijn gehandhaafd. [5]

Omgeving Sluis 0. Deze omgeving werd beheerst door de kapel, waarvan de gevel eigendom was van de gemeente. De pakhuisen zouden vervangen worden door kapelruimte, zoudat dit gebouw weer zijn oorspronkelijke bestemming kreeg. De aansluiting

Het 'oude' station door architect Ed Cuypers
(1859-1927) gebouwd in 1896 werd in
oktober 1944 verwoest.

*De stadswijk Lombok - interessant gelegen -
volgens bestuurders van destijds stond hier
een minderwaardig soort arbeiderswoningen.*

foto: KLM ±1983

tende bouwblokken konden gebruikt worden voor bijzondere en openbare gebouwen. Langs de sluis kom was behoefte aan bedrijven die op de scheepvaart waren ingesteld. De Windmolenbergstraat zou vervallen, waardoor Reinier van Arkel zou kunnen uitbreiden. [6]

Lombok e.o. Volgens bestuurders van destijds stond hier een minderwaardig soort arbeiderswoningen van ± 1900. De Willemstraat had haar betekenis verloren door de sluiting van de spoorwegovergang. De nieuwe bouw zou een markante afsluiting vormen van de oude stad. Hier werd toen al gedacht aan een kantoorgebouw voor de PNEM. De Willemsbrug zou verbreed worden tot 55 m, zodat het mogelijk zou worden de beide verkeersknopen tot een geheel te verbinden. [7]

Volderstraatje. Hier moest een betere toegangsweg tot de stadswallen komen vanuit de Peperstraat. Nieuwe middenstandswoningen met zijtuinen zouden er gebouwd worden. [8]

Brugplein e.o. Reeds eerder was de Brugstraat als zwakste schakel in de verkeers-

traverse ervaren. Hier zou een betere verkeersregeling worden nagestreefd. Daartoe werden diverse rooilijnen zodanig teruggebracht, dat er een klein pleintje werd gevormd, terwijl door het enigszins draaien van de brug een eenvoudig verkeerskruispunt werd verkregen.

De school bij de Brugstraat (Piersonschool) zou naar een ander deel van de stad worden verplaatst.

Men begreep ook toen, dat deze grootse plannen niet alle in korte tijd uitgevoerd konden worden. [9] B&W stelden het zeer op prijs het oordeel van de toen nog 'tijdelijke' Gemeenteraad in te winnen betreffende dit voor de stad zo uiterst belangrijke *Wederopbouwplan*. Dit plan zou binnen één maand met het advies van B&W aan Gedeputeerde Staten worden toegezonden. Tenslotte zou het door het College van Algemene Commissarissen worden vastgesteld. [10]

Aan het plan lag geen raadsbesluit ten grondslag! Besluitvorming ging nog aan de massa voorbij. Perikelen van oorlogsschade, woningnood e.d. hielden toen de gemoederen bezig.

EMMAPLEIN e.o.

BREEDE
HAVEN e.o.

STATIONSPLEIN e.o.

VISCHSTRAAT e.o.

Het Wederopbouwplan 1946 opgesteld door de Afdeling Stadsontwikkeling van de Dienst Gemeentewerken.

Verstrengeling van sanerings- en wederopbouwplan

Verstrengeld met deze wederopbouwplannen waren de saneringsplannen. Allereerst werd van een Markt circuit gesproken. Dat begon bij de Kruisstraat, voerde door de Snellestraat, die hiertoe aanzienlijk verbreed zou worden, ging verder Achter het Verguld Harnas en Achter het Stadhuis (eveneens verbreed), door de Fonteinstraat, door de sterk verbrede Krullardstraat en verder door de Gasthuisstraat uitmondend in de Hinthamerstraat. Deze straten zouden drukke winkelstraten met mooie zaken moeten worden, waardoor de Markt als centrum gehandhaafd kon blijven. Naast de grote traverse zouden er in de stad nog veel nieuwe verbindingswegen ontstaan. Gedacht werd aan het *Saneringsplan Tolbrug*, waarin enkele grote brede straten waren opgenomen. Zo zou er een brede verbinding komen vanaf de Zuid-Willemsvaart via de Ruische Poort naar de Visstraat en een vanaf de Zuid-Willemsvaart via de Clarastraat naar de Pettelaar. Het Kruithuis zou weer door water worden omgeven en weer een sieraad worden voor de omgeving. Beginnend bij de vestingswerken langs de Aa zouden de wallen weer met bomen beplant worden, de krotten zouden worden opge-

ruimd en vervangen door mooie woningen [11]

Deze gecombineerde wederopbouwplannen en saneringsplannen betekenen een complete verrassing! De eerste reactie in juli 1946 is, die als bij een '1 april grap'. De plannen werden als irrealistisch beschouwd, niet voorzover er de wederopbouw in de getroffen stadsdelen geregeld wordt, maar voorzover er nieuwe rooilijnen en doorbraken voorzien zijn om het verkeersprobleem in de vele nauwe straten op te lossen. Op de vraag: Hoe lang het zal duren voor deze plannen zijn gerealiseerd, wordt geantwoord: 'Dat weet niemandde plannen hangen nauw samen en zullen tegelijkertijd ter hand worden genomen. Maar van het particulier initiatief zal het afhangen, wanneer er mee begonnen wordt, waarmee het eerst een begin wordt gemaakt en hoe én of het zal worden uitgevoerd'. De adjunct-directeur van Gemeentewerken, P.vanKessel, antwoordt: 'Mijn mening is, dat wij de voltooiing van dit plan niet meemaken, maar dan zullen onze kinderen er toch van profiteren'. [12]

Uitbreidingsplannen Zuid, Oost en West

Intussen wordt er door gewerkt aan de plannen tot uitbreiding van de stad. Wanneer de toekomstplannen van de Bossche magistra-

Medio 1952 nam men zonder officieel vertoon het nieuwe station in gebruik, dat gebouwd was door ir S. van Ravenstein.

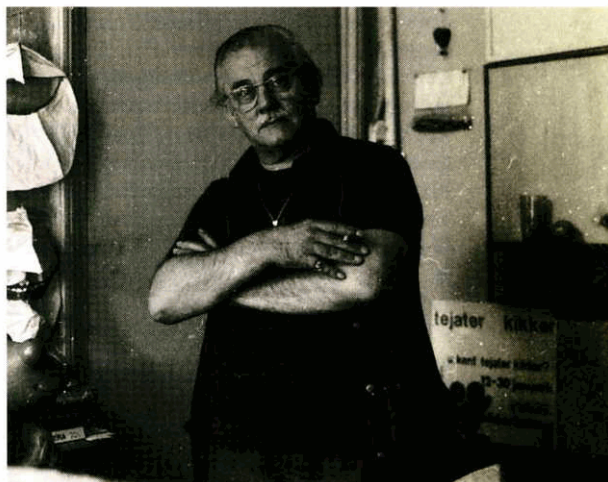

tuur hun verwezenlijking vinden, zal de Brabantse hoofdstad een periode van grote bedrijvigheid en opbloei tegemoet gaan. Het aanzien van de hertogstad zal grondig gewijzigd worden. Door B&W wordt in januari 1947 bij de gemeenteraad een voorlopig voorstel ingediend tot onteigening van 212 ha grond. Met goedkeuring van dat voorstel zal de basis zijn gelegd voor een uitbreidingsmogelijkheid van grootse allure. Dan immers zal de gemeente de beschikking krijgen over 343 ha voor ophoging en bouwrijp maken van terreinen in de plannen *Zuid, Oost en West*, waardoor de dringende uitleg van de stad mogelijk wordt. [13]

*Nederlandse Spoorwegen n.v.
en particuliere bedrijvigheid*

Als tijdens de officiële ontvangst ten stadhuize bij gelegenheid van de feestelijke heropening van de noord-zuid spoorwegverbinding de hoop wordt uitgesproken, dat het vernielde station spoedig zijn oude luister zou herkrijgen, laat de directeur van de spoorwegen in zijn antwoord reeds doorschemeren, dat men beter deed met die hoop niet te sterk te doen zijn. Medio 1952 heeft men zonder officieel vertoon het nieuwe spoorwegstation in gebruik genomen. Domien van Gent schrijft: 'Nu het ons opgedrongen bouwwerk inmiddels voltooid is, verraad het duidelijk alle kenmerken van onwaarachtigheid'. [14]

Ook de ondernemers in de binnenstad zien weer kansen. Architect Evers ontwerpt pui en interieur voor het winkelpand Gerto in de Hinthamerstraat. [15] Bureau Suyling ontwerpt een bedrijfspand voor de Gebr. Verhees. [16] Kantoorboekhandel fa. Van Dijk en Van Hees laat zich door architect Van Woensel een nieuw jasje aanmeten. [17] Ook horlogemaker Van der Aa krijgt een nieuw interieur van architect Driessen. [18] Banketbakker Boomen laat zijn bakkerij inrichten door buro Suyling aan de Visstraat. [19] Architect Van de Vrede bouwt in dezelfde straat een zakenpand voor Aladdin, een winkel voor lampekappen. [20] Dansinstituut Voeten krijgt een nieuw onderdak naar het

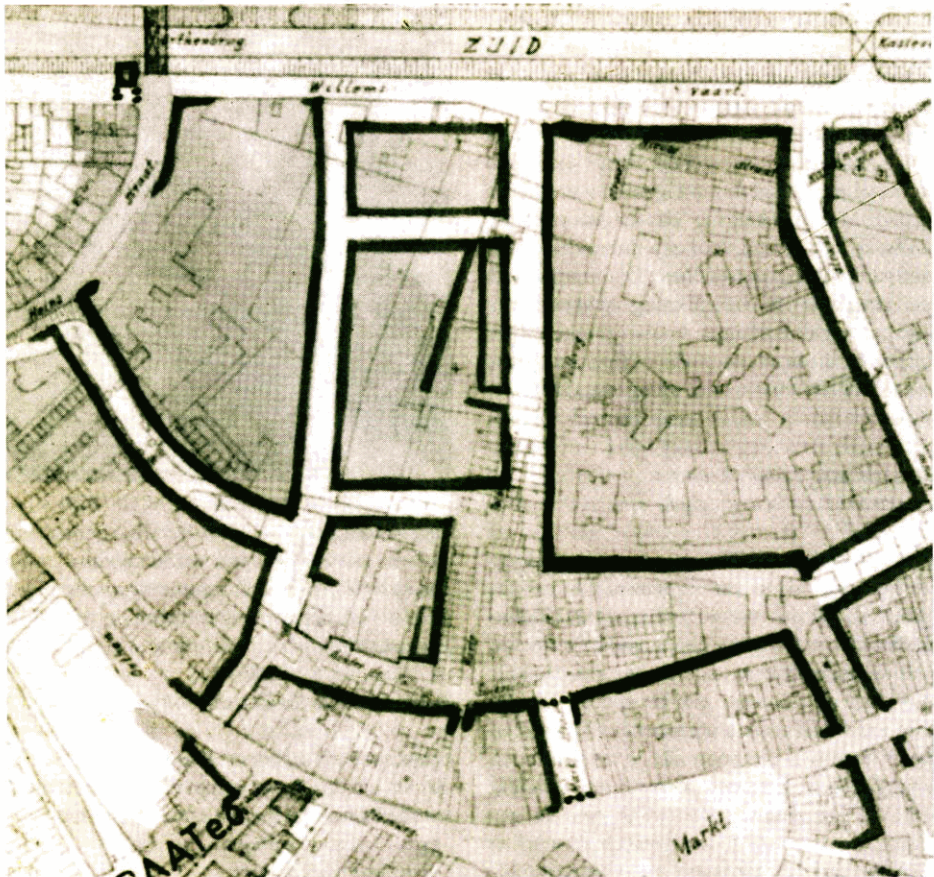

*Domien van Gent (5-9-1917-17-3-1979)
kunstcriticus van de krant Het Huisgezin.
Fel was zijn kritiek op de architectuur
van het nieuwe Bossche stationsgebouw.
Dat leverde hem een reprimande op van het
gemeentebestuur. Zijn relatie met de krant
werd hierdoor beëindigd.
Foto: Frans de la Cousine Gkg.*

ontwerp van architect Knoers. [21] Het is slechts een greep uit een reeks bouwactiviteiten die zich in de loop der jaren voortzette.

Openstaan voor kritiek

In oktober 1953 komt het bericht, dat de regering heeft goed gevonden over te gaan tot de bouw van een tunnel die het stadscentrum met plan *West* zal verbinden. Hier zijn al 1342 woningen gebouwd en over enige jaren zullen hier 10 à 12.000 mensen wonen. De ambachtschool naderde haar voltooiing en de binnenkort te bouwen R.K. kerk en klooster zullen in dit stadsdeel een kern van bijzondere allure vormen (gesloopt: 1983). [22] Het plan *Zuid* zal een geheel eigen opzet vertonen en stedenbouwkundig ongetwijfeld nieuwe gedachten bevatten waarvan de realisering tot goede en fraaie oplossingen kan leiden. In de plannen *Zuid* en *West* is het nog een chaos. 'Men doet er verstandig aan' - aldus burgemeester Loeff in zijn nieuwjaarsrede - 'een

Saneringsplan Tolbrugstraat (detail van het Wederopbouwplan) waarin enkele grote brede straten waren opgenomen.

afwachtende houding aan te nemen en nog niet te oordelen. Er wordt soms geklaagd, dat meerdere steden in Nederland bij hun na-oorlogse uitbouw hun eigen karakter totaal gaan verliezen en zich scharen in de rij van gelijkgeschakelde en karakterloze steden, waar alles hetzelfde eruit gaat zien. 's-Hertogenbosch wil zich hiervoor ongetwijfeld hoeden. Bij de beoordeling dient men echter niet te vergeten, dat het bouwen tot heden aan massa's beperkende bepalingen is gebonden en van een werkelijke vrijheid, tenminste praktisch gesproken, geen sprake is. Het Bossche gemeentebestuur dat weet, dat het ideale moeilijk kan worden bereikt, is van oordeel,

dat ten deze toch goed werk is en wordt verricht. Het staat ook overigens gaarne open voor eerlijke en deskundige kritiek, maar dan een kritiek die én in zijn bedoeling én in zijn vorm én in zijn inhoud werkelijk opbouwend wil zijn'. [23]

Tolbrugkwartier

De voornemens van het Algemeen Saneringsplan uit de oorlogsjaren werken door. In maart 1954 werd het Saneringsplan Tolbrugkwartier door B&W ter behandeling in de raad aangeboden. De ouderen herinneren zich ongetwijfeld hoe de levenskunstenaar Willy

Esveld bij gelegenheid van de Bevrijdingsfeesten de buurt ombouwde tot een Montparnasse met de Rue de la Pipe! Het saneringsplan voor de Tolbrugstraat getuigt - aldus Oost-Brabant - van een brede visie, die in staat is om aan deze oude stadswijk een geheel nieuw karakter te geven, waardoor het een waardige uitbreiding van het representatieve deel der binnenstad zal zijn. [24]

De sanering van dit Tolbrugkwartier met het tot stand brengen van een Tolbrugplein en de aanleg van een Minderbroedersplein (veel ruimer dan het huidige) zijn twee essentiële delen van de plannen, die het gemeentebestuur hiervoor heeft doen ontwerpen.

De geprojecteerde aanleg van een plein bij het Lombardje en nog enkele doorbraken zullen voltooien, wat men in de gedachte ~~city~~ ~~vorming~~ wel noemde: 'de binnenste ring' van de stad: een grote cirkel van straten en pleinen rond het stadscentrum, de Markt. 'Straks', want het is op enkele jaren niet nauwkeurig te zeggen, wanneer deze plannen werkelijkheid zullen zijn. (Dit ter geruststelling!).

Een begin wordt gemaakt met het Tolbrugkwartier, dat grondig zal worden gesaneerd. Men heeft in het hoofd dit grootse plan binnen een vijftal jaren te verwezenlijken. Langs de St. Pieter (gesloopt in 1983) is een doorbraak ontworpen naar de Jan Heinsstraat. Grote ruimte is gereserveerd voor het Groot-Ziekengasthuis, waartoe zelfs de Tolbrugstraat zal worden omgelegd. Het Carolusziekenhuis (gesloopt in 1976) kreeg ruimte voor uitbreiding. Geprojecteerd zijn voorts een politiebureau en twee protestantse scholen (die later in West terecht komen en in januari 1993 gesloopt worden). [25]

'De bewoners van de Tolbrugstraat e.o., kunnen nog op hun gemak de schoonmaak doen!' Dit is het geruststellende antwoord, dat burgemeester Loeff het raadslid Cornet kan geven, nadat deze de hilariteit verwekkende mededeling had gedaan, 'dat velen dier inwoners een zo snelle gedwongen verhuizing verwachten, dat zij niet weten of er nog tijd en reden tot schoonmaak zal zijn!' Drs. H. van de Laar vindt het een winst dat het saneringsplan thans uit een ander oogpunt wordt

bezien dan vroeger. Eertijds gold het voornamelijk de vervanging van krotwoningen, thans de ruimtelijke ordening van de zich ontwikkelende stad. Tenslotte vraagt hij naar de te volgen richtlijnen bij het verplaatsen van de bewoners. Alleen woningbezitters waren namelijk belanghebbend! De mogelijkheid zal nagegaan worden hen - de ontheemden - niet in nieuw gebouwde huizen onder te brengen, doch in nog in goede staat verkerende oudere, ten einde hun de overgang niet te zeer te doen gevoelen! [26]

Hart van de stad wordt groter

Onder de kop: 'Hart van de stad wordt groter' geeft een der redacteuren zijn visie op de stad. Hij schrijft: 'Loop belangstellende lezer door het hart van de stad. Er gaat ontegenzeggelijk iets charmants uit van dit oudsteedse aanzicht; de soms historische geveltoppen, de kleine ramen, de hier en daar popperig aandoende deuren; ze zijn in fel contrast met al die wijken, die schitteren en blaken van moderne nieuwigheid. Van een oude kleine stadsgemeenschap evolueert de Hertogstad in de laatste jaren naar een voorname grote stad, waaraan niet alleen de oude deftige magistratuur en het regentendom aanzicht geven, maar waar handel en nijverheid en een bloeiend sociaal, cultureel en maatschappelijk leven duidelijke tekenen zijn van nieuwe welvaart. Uiteraard blijft die ontwikkeling niet zonder gevolgen voor het leven in heel de stad. De aard van het volk van Den Bosch, hoewel die zich niet gauw geheel zal verloochenen, is in de laatste tientallen jaren toch opmerkelijk veranderd. En eveneens is het onontkoombaar, dat er in de structuur van de stad grondige wijzigingen zullen plaatsgrijpen. Het moderne leven is immers vol andere eisen, dan vroeger vermoed kon worden. Brede straten en ruime pleinen zullen de te nauwe straten, de stegen en de sloppen moeten vervangen. Het hart van de stad moet groter en ruimer zijn, en gemakkelijker te bereiken van uit alle stadsdelen'. [27]

In dezelfde tijd legt architect H.W.Valk de laatste hand aan de gevels van het bankge-

bouw van de fa F.van Lanschot. Zij worden opgetrokken in een gothiserende renaissance-stijl ter vervanging van een zeer Hollands aandoende gevel van architect A.A.Kok. 'Voornaam en tegelijkertijd tintelend van speelse levendigheid' is het oordeel van menigeen. [28]

Of iedereen er door aangesproken werd, kan ik mij nu niet meer herinneren, maar begin 1953 wordt door B&W een commissie ingesteld met de opdracht een advies uit te brengen over de al of niet wenselijkheid voor onze stad van een Cultureel Centrum dat zou moeten omvatten: een congres-gehoorzaal, tentoonstellingsruimte, zetel van het Brabants orkest, muziekschool en een aantal kleine zaaltjes ten behoeve van de verschillende culturele en wetenschappelijke verenigingen. [29]

Een besloten prijsvraag wordt uitgeschreven en als situatie wordt gekozen de zuidelijke stadsrand. In december 1955 liggen er meer concrete plannen ter tafel en krijgt ir.P.Klijnen de opdracht de congresgehoorzaal verder uit te werken. Als situatie voor zijn zaal heeft hij gekozen voor een terrein tegenover [30] de Grote Hekel in de Bossche Broek. De Bond Heemschut reageert verontrust. [31]

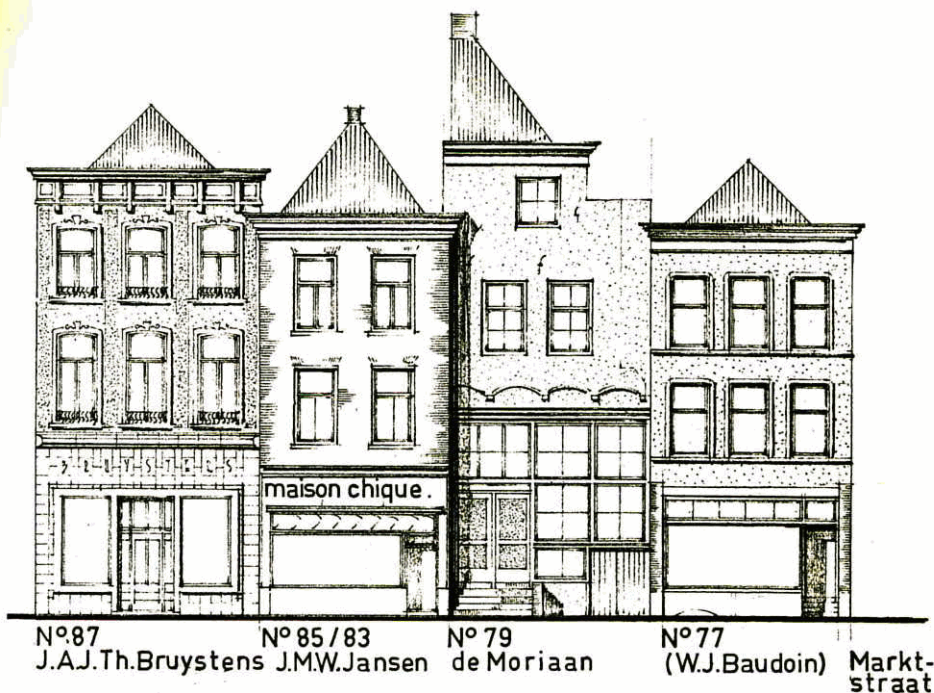
De tentoonstelling 'Etappe 1945-1955'

Het eerste decennium sedert de algehele bevrijding van ons land wordt afgesloten met de kaleidoscoop van die tien jaren: de Tentoonstelling 'Etappe 1945-1955'. Deze brengt de ontwikkeling, die onze stad doormaakt, in een duidelijk beeld naar voren.

Mr.F.Hamer, algemeen rapporteur bij de behandeling van de gemeentebegroting in januari 1956, stelt de vraag: 'of in de voorbije tien jaren in de Bossche gemeenschap ook de voorwaarden zijn geschapen voor de groei naar een ware lokale democratie volgens eisen, welke gesteld worden door de mondiale vernieuwingsverschijnselen die zich na de tweede wereldoorlog hebben aangediend. Want zo goed als een jong Den Bosch aan de deur van de oude wereld klopt, zo goed klopt een jonge wereld aan de deur van oud Den Bosch'. ...Voorts vraagt de Heer Hamer zich af: 'Of nu in de Bossche gemeenschap na tien jaar ontwikkeling ook werkelijk de voorwaarden zijn geschapen voor de groei naar een zodanige democratie en bereidheid om daarvan de consequenties te dragen?' [32]

De tentoonstelling 'Etappe 1945-1955' bracht tien jaren stadsontwikkeling in beeld.

Op 30 oktober 1956 werd door de raad tot sloop van de Moriaan besloten.

De Moriaan

Al heel spoedig doet zich de gelegenheid voor om op deze vraag een antwoord te bedenken! In de loop van 1956 dient de fa Voss een bouwplan in voor de omgeving van de Moriaan. De bouw zal de sloop van de Moriaan tot gevolg hebben! Mag de Moriaan gesloopt worden? Niet zonder verlof van de minister! De minister laat zich hierbij adviseren door Monumentenzorg. Persoonlijk leidde ik een architect van de rijksdienst door de toen nog bewoonde Moriaan. Verbaasd was ik dat B&W in de toelichting op het voorstel tot sloop van de Moriaan ondermeer stelden, dat van het oorspronkelijke gebouw zo weinig over was, dat zij het na ampel beraad niet verantwoord achtten daarvoor de zeer hoge restauratiekosten aan te wenden; zelfs niet als hiervoor subsidie van rijk en provincie zou worden verkregen! 'Zou het stadsbestuur niet bereid zijn een deel van de restauratiekosten te dragen? Indien het antwoord op deze vraag bevestigend zou luiden, dan - aldus een artikel in de krant d.d. 27-10-'56 - zouden de hui-

dige bestuurderen van de Hertogstad eenzelfde gemis aan respect voor oude gebouwen aan de dag leggen als hun voorgangers die het Keizershof, de onderbouw van de Vughterpoort, het huis de Rodenburg, de lakenhal en het renaissance-oxaal van de St.Jan lieten verdwijnen. Wij kunnen en durven dit niet geloven'. [33]

In de vergadering van de gemeenteraad van 30 oktober 1956 wordt het voorstel tot sloop zonder hoofdelijke stemming aangenomen. [34]

Na een onderzoek naar de architectonische en historische waarde van het pand, bedenkt architect Valk de leuze: 'De Moriaan in Den Bosch, oudste bakstenen huis van Nederland'. *De Bond Heemschut* neemt het initiatief tot een bijeenkomst [35] in het gebouw van het Provinciaal Genootschap. Drie inleiders zullen de betekenis van het monument De Moriaan toelichten. 60 personen zijn hierbij aanwezig. Onder voorzitterschap van jhr.mr.E.vanWeedevanDijkveld wordt besloten een schrijven te zenden aan de minister van OKW en daarin er op aan te dringen dat

het huis de Moriaan te 's-Hertogenbosch voor stad en land behouden blijft en hersteld mag worden als een monument van nationale betekenis. [36]

Nu komt de *Rijkscommissie voor Monumentenzorg* in het geweer. Zij oordeelt: er is van het gebouw weliswaar niet veel meer over, maar het is het oudste stenen huis van Nederland en dus moet het behouden blijven. Ik herinner mij, hoe ir. Van der Linden van de afdeling stadsontwikkeling, mij toevertrouwde, dat de restauratie van de Moriaan gelegen op zo'n in het oog vallend punt in het hart van de stad, het begin zou kunnen betekenen van grote veranderingen en een aanzet voor meer begrip en waardering voor ons erfgoed. Zijn voorspelling is uitgekomen. Immers in de raadszitting van 19 februari 1959 worden door burgemeester Loeff alle zeilen bijgezet om de dames en heren te winnen voor het voorstel van B&W om van de *N.V. Grond- en Bouwmaatschappij Grobouma* met gronden aan de Marktstraat en panden aan de Markt ook DE MORIAAN te kopen en er aldus het eigendom van de te verkrijgen. Deze aankoop was noodzakelijk om restauratiesubsidies te verwerven. [37] [38]

Toekomst van onze oude steden

Dit was de titel van studiedagen in Delft georganiseerd door het Delfts bouwkundig gezelschap *Stylos*. In zijn openingswoord merkte de voorzitter van de afdeling Bouwkunde prof. ir. J.H. van de Broek op: 'dat het aanpassen van oude steden aan de huidige moderne eisen wel bijzonder lastige vraagstukken opwerpt. Er zijn belangrijke historische waarden, die wij niet gaarne verloren zouden zien gaan. Wij moeten echter constateren, dat het leven verder gaat en dat vernieuwingen onomkoopbaar zijn. De taak van de stedebouwkundigen bestaat in het oplossen van de problemen welke daardoor worden opgeroepen'. [39]

Nieuwe bedrijven in de binnenstad

Te oordelen naar de schuttingen, die her en

der in de binnenstad staan opgetrokken, zijn er heel wat bouwactiviteiten: het nieuwe winkelpand van de Gebr. Voss (gesloopt 1992), daarnaast dat van Van Beek en Schellekens, even verderop ondergaat Vinke een totale ombouw, een flinke schutting voor Van Haren en bij de fa. Adelmeyer, in de Vughterstraat zal Willy de Greef voor de dag komen met een hypermodern foto-atelier: aan de Stationsweg is men bezig met het slopen van enkele panden ter plaatse waar straks een bank van de firma Van Mierlo komt; en eerlangs zal het perceel van de oude Lutherse kerk, Verwersstraat no 29, bij de bank van de firma Lentjes & Drossaerts getrokken zijn. Voorts zijn er plannen voor een overdekte winkelpassage met 16 dagwinkels ter plaatse van het zwaar gehavende pand Nouwens en het venduhuis Willaarts (de voormalige Chicago-bioscoop). [40]

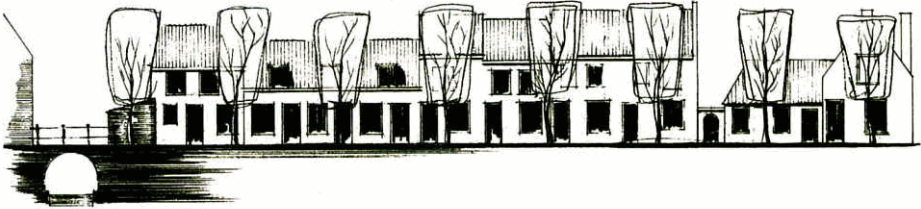
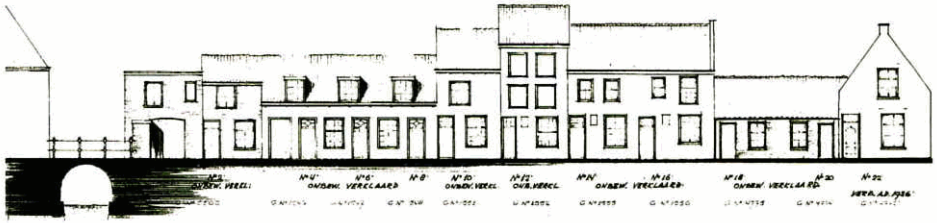
Het Bossche Broek

18 jaren na het indienen van de aanvraag van de ruilverkaveling van het Bossche Broek keurt Gedeputeerde Staten het verkavelingsplan goed. Deze goedkeuring roept een regen van bezwaarschriften op. In die 18 jaren heeft het Bossche Broek niet alleen bekendheid gekregen, het is zelfs berucht geworden als een fel omstreden territoir. De boeren willen zoveel mogelijk cultuurgrond, de stad wil recreatiemogelijkheden en de natuurbeschermers willen het bestaande landschap ongewijzigd handhaven. [41] [42]

Sanering van de Beurdsestraat

In de Beurdsestraat liggen de zaken totaal anders dan in het Tolbrugkwartier. De straat is ruim van opzet zodat de rooilijnen gehandhaafd kunnen blijven. Het ligt in de bedoeling de bestaande panden zoveel mogelijk met behoud van de in estisch opzicht vaak goede gevels te restaureren. [43]

De bedoeling is voor de aanwezige gezinnen nieuwe woningen te bouwen. Omdat in vele huizen twee of meer gezinnen wonen is het onmogelijk evenveel woningen te bouwen als

Opmeting van het Oud-Bogardenstraatje ter voorbereiding van de sanering van de Beurdsestraat e.o. bestaande toestand en suggestie nieuwbouw. Tekening Jos van der Vaart, 1956.

er gezinnen wonen. Raad en bevolking van de stad kunnen zien dat de sanering van de binnenstad de grootste aandacht geniet van het college van B&W. In de loop van 1956 neemt men het initiatief tot de oprichting van een saneringsbureau; in de kortste keren telt men 1600 krotten. [44]

Structuurplan 1958

Na de retorische vraag: 'Wat kan Den Bosch doen om de zo snel groeiende bevolking (60.000 op 29-12-'51 en 70.000 op 8-10-'58) blijvend werk te verschaffen?' ontvouwt burgemeester Loeff het *Structuurplan 1958* in zijn nieuwjaarsrede voor de gemeenteraad. Dit plan regelt onder meer de ontsluiting van het industrieterrein: 'Het Ertveld' en voorziet nieuw industrieterrein in plan west *West II* ter grootte van 130 ha en de aanleg van een haven. Burgemeester Loeff vraagt zich af of het niet wat boud is om in deze tijd van bestedingsbeperking met dit structuurplan te komen. 'Als de betere tijden weer aanbreken dan zullen we met onze visie en plannen

klaar moeten zijn'. Om het toenemende verkeer - zowel in het centrum als daarbuiten - te kunnen opvangen voorziet dit plan in de aanleg van vier verkeersringen. Het binnenste circuit, dé oorlogsvondst, is geprojecteerd door de kleine straatjes, die daartoe verbreed zullen worden. Aan dit circuit rond de Markt worden drie nieuwe parkeerterreinen aangehaakt: het Tolbrugplein, het Minderbroedersplein en het Lombardplein. Het laatste zal het gehele terrein beslaan tussen Achter het Stadhuis en de Waterstraat. (45)

Voor zover het de binnenstad betreft zijn in dit structuurplan de ideeën nader uitgewerkt, die in de oorlogsjaren waren ontwikkeld. Omdat de oude stad het moderne verkeer niet langer kan verwerken, moet operatief worden ingegrepen. [46]

De verkeersveiligheid aan het Brugplein eist het verleggen van de Dommelmonding en een tunnel onder de Drakenfontein. De geweldige verkeersstroom over de traverse dwingt tot deze oplossingen. In 24 uur passeren de Draak 25.435 motorvoertuigen en 14.366 fietsen. Voorts zullen aan de rand van

*Detail van het structuurplan van 1958.
Let op de binnenste verkeersring: het marktceircuit.*

de binnenstad door sloop van de daar staande woningen alle wallen verbreed worden ten behoeve van de aanleg van parkeervoorzieningen. De omgeving van de Grote Hekel zal ingrijpend worden gewijzigd. Dit wordt veroorzaakt door de in de oksel van het Bossche Broek ontworpen gehoor- en congreszaal. Hierbij zal ook de verbreding van de brug bij de Oude Dieze in het geding komen. [47]

Het Lombardplein

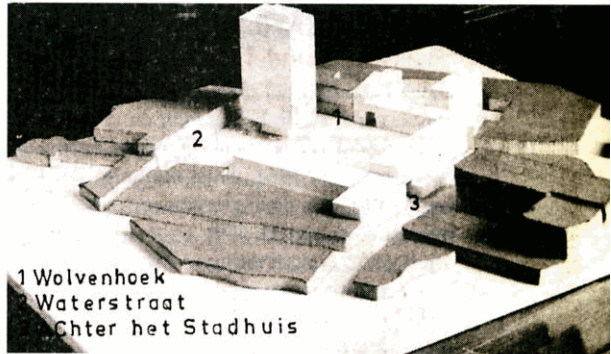
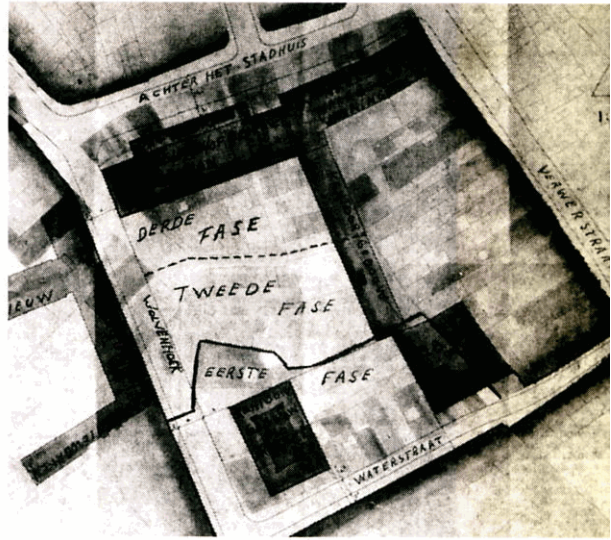
Elke periode heeft zo het eigen hete hangijzer. In de eerste helft van de zestiger jaren is dat het nieuwe provinciehuis, dat bepleit wordt door de commissaris van de koningin mr.dr.C.Kortmann. Met de krantekoppen: ‘Monumentale gebouwen op en rond nieuw Lombardplein’ en ‘Ingrijpende vernieuwingsplan voor Bossche Binnenstad’ wordt dit voornemen het Bossche volk kond gedaan.

Met de Provinciale Griffie van Noordbrabant als kernpunt gaat het deel van de Bossche binnenstad ten westen van de Binnendieze en verder ingesloten door Waterstraat, Wolvenhoek en de straten Achter het Wild Varken en Achter het Stadhuis totaal van aanzien veranderen. Alle zich in dit gebied bevindende huizen zullen na kortere of langere tijd worden afgebroken om plaats te maken voor enkele monumentale gebouwencomplexen, die gegroepeerd zullen worden op en rond een totaal nieuwe plein, dat men de naam heeft toegedacht van Lombardplein. [48]

Alles beheersend op dit plein en mede dominerend in het hele stadssilhouet wordt de zestig meter hoge torenflat, die architect H.A.Maaskant voor het Provinciaal Bestuur heeft ontworpen, aan de noordkant van de Waterstraat bij de Wolvenhoek. De Wolvenhoek, die een scherpe bocht heeft zal worden recht getrokken en de straat Achter het Stadhuis zal ongeveer 2 1/2 maal de huidige breedte krijgen...

De Bossche gemeenteraad geeft met algemene stemmen zijn voorlopige goedkeuring aan dit plan. (2-6-'60) [49]

Bezwaarschriften en vorderingen om schadevergoeding blijven niet uit. Zij geven B&W

Het Lombardplein, in drie fasen was de realisering gedacht.

Maquette van het Lombardplein. Brabants Dagblad, 3 juni 1960

*Het gangetje tussen het Lombardje en het Klein Lombardje
Foto: A. Vollaers ± 1950.*

*De Waterstraat 1960.
De Provincie verwerft bebouwing en ondergrond en maakt terrein bouwrijp in 1961.
Foto: J.v.d.V.*

geen aanleiding het plan te wijzigen. De Provincie verwerft de bebouwing en ondergrond langs de Waterstraat in eigendom en maakt het terrein mei 1961 alvast bouwrijp! Weg is weg! Wat van deze provinciale activiteiten resteert, is een KUIL. [50]

5 juli 1962 bericht de krant dat de bouw van de torenflat van de provincie aan de Waterstraat zeer waarschijnlijk geen doorgang zal vinden en dat veel er op wijst, dat nu in het saneringsgebied Beurdestraatkwartier een torenflat van ongeveer honderd meter hoog zou zijn geprojecteerd. [51] In 1963 vernietigt de Kroon de besluiten van Gedeputeerde Staten met betrekking tot het plan Lombardplein. Burgemeester Lambooy verzekert de gemeenteraad op 28 september 1962: 'wat het Lombardplein betreft dat is een geldig plan, waar plaats blijft voor hoogbouw'. [52]

Congreszaal en Poort van Aerden

Opnieuw wordt de Bossche gemeenschap geconfronteerd met de nu verder uitgewerkte plannen van ir Kleyne voor de bouw van de gehoor- en congreszaal op de rand van de

Bossche Broek. Bij zijn commentaar voor de raadsleden wijst de ontwerper op de moeilijkheden bij de conceptie om een verbinding te leggen tussen de oude stad met haar godsdienstig- culturele dominant, de St.Janskathedraal, en het natuurreservaat Het Bossche Broek. Deze twee elementen moeten als het ware door een accolade verbonden worden. Deswege is de vormgeving van de gehoorcongreszaal gegroeid uit de gegeven situatie, waar een cirkelvormig project het meest plausibel wordt geacht, als mede het toepassen van een glazen dakbedekking, om het harmonische aspect met de kathedraal, vooral gezien uit de richting van de Vughterweg, niet te storen. [53]

Van geheel andere orde - het klinkt zelfs wat alleedaags - is de uitbreiding van de garage Pompen en Verlouw aan het begin van de Vughterdijk, die in 1960 plaats vindt. [54]

Bepaald banaal klinkt de hartekreet van de bewoners van de Poort van Aerden in dat zelfde jaar 1960. Zeventig jaar eerder moet men wel een ander begrip hebben gehad omtrent hygiëne, gezondheid, sociaal meeleven en wat dies meer zij. 'Tenminste deze

indruk doen wij op', aldus de verslaggever van het *Brabants Dagblad*, als we na beschouwing van de 'eerste steen anno 1883', ingemetseld boven de eigenlijke poort, door de poort heengaan en een blik werpen op de binnenplaats. Als men echter in de woningen komt, staat men met stomheid geslagen bij de aanblik hoe ouders en kinderen zich moeten behelpen met slapen, wassen en eten....Vele bewoners hebben zelf een en ander provisorisch ingericht. De toiletten - zo ze deze naam mogen hebben - bevinden zich buiten op de binnenplaats en dienen collectief (40 personen voor één plonsplee) te worden gebruikt. Ouders en kinderen slapen in hoogstens twee, maar meestal in één vertrek samen'.... [55]

De slechte woontoestanden in de stad vormen reeds jaren een bron van grote zorg voor de charitatieve instellingen en vanaf ± 1900 is het gemeentebestuur met deze zorg belast. Wij moeten ons hier realiseren dat nog nooit op zo'n grote schaal volkswoningbouw was gerealiseerd als in deze naoorlogse jaren. Hierdoor werd de tegenstelling tussen oud en nieuw wonen wel zeer pregnant.

Modern bouwen

In 1960 nadert de verpleegstersflat van het Groot Ziekengasthuis langs de Zuid Willemsvaart zijn voltooiing. In het najaar van dat jaar opent de *Bank Van Mierlo* haar nieuwe bankgebouw aan de Stationsweg. Door dit gebouw wordt voorgoed de architectonische eenheid van de straatwand doorbroken. [56] Deze manier van materiaalverwerking en bouwen, dat is pas modern! Zo immers zal er straks alles uitzien! Met deze wijze van bouwen zal in de loop van 1961 een begin worden gemaakt bij de uitbreiding van het St.Carolusziekenhuis aan de Jan Heinsstraat. Deze veel omvattende uitbreiding zal in zekere zin ook mee gaan spelen in de saneringsplannen van het *Tolbrugkwartier*. [57]

De gemeenteraad verleent op 27 april 1961 vergunning voor het bouwen van een tunnel onder de Schapenmarkt en de bouw van een nieuw warehouse op de hoek van de Pensmarkt en Minderbroedersstraat. Een indrukwekkend miljoenenproject voor V&D, dat het aanzien van de Markt ingrijpend zal wijzigen. Het warehouse is ontworpen door het archi-

tectenbureau Kraaijvanger, in onze stad bekend van de bouw op de Stationsweg. Geen wonder dat het *Brabants Dagblad* van 28-4-'61 als kop heeft: 'V&D gaat aanschijn van de binnenstad grondig veranderen'. [58] C&A geeft zijn bedrijf in 1962 door de aankoop en sloop van hotel Astoria aan de Markt een uitbreiding in de hoogte en een nieuwe ingang. [60]

Vermeldenswaard is ook dat in het najaar van 1961 de Rijkswaterstaat een eerste aanvang maakt met de rondweg om Den Bosch. Het zal een gigantische klus worden die men in tien jaren hoopt te klaren. Het werk wordt begroot op circa 30 miljoen gulden. [59]

Comité Behoud Binnenstad 's-Hertogenbosch

Naar aanleiding van het eerder genoemde krantebericht van 5 juli 1962 heeft zich spontaan een actiegroep gevormd bekend onder de naam: *Comité Behoud Binnenstad*. Als spreekbuis van het comité ontpopt zich mr.H.Bergé. Hij vertolkt de gedachten die mede door architect Jan van der Eerden worden aangedragen. Vele jaren zal dit comité op de bres staan voor behoud van de culturele waarden in onze omgeving. Het *Brabants Dagblad* van 23 juli 1962 heeft hun eerste bijdrage opgenomen.

Ik citeer hieruit het volgende:

'Het oude plan voor een Provinciehuis (I)... bracht het slopen van circa een hectare oude binnenstad mede. Dit plan is niet doorgegaan. Thans zal een nieuw plan moeten worden geëffectueerd, waarvoor wederom zal worden gesloopt...Daar men zal beginnen met slopen en de nieuwbouw nog wel 4 of 5 jaar op zich kan laten wachten, is het niet uitgesloten dat, na een nieuwe wijziging in de situering van het Provinciehuis, wederom een aanzienlijk en belangrijk deel van de oude binnenstad zonder reden is afgebroken. [61]

Provinciale kantoorflat

Architect Maaskant is bezig met een ontwerp voor kantoorflat (II) in het Beurdestraatkwartier. Er is een hoge toren in opgenomen

van 47 bij 15 m en een hoogte van ± 100 m. Het *Comité Behoud Binnenstad* stelt in zijn bijdrage: 'Wordt de St.Jan gedegradeerd tot een onopvallend gebouwtje?' 'In de schaduw van nieuwe Provincieflat?' 'Stadssilhouet onherroepelijk vernield'. 'Het is', zo oordeelt het Comité Binnenstad, 'te betreuren, dat in deze tijd, waarin democratie als een ons toebehorend voorrecht wordt beschouwd, de woorden van 1713: 'Chez vous, pour vous, sans vous nog steeds gelden'. 'Juist bij een voor de gehele burgerij, stad en provincie zo belangrijk object dienen de democratische beginselen van overleg en openbare meningsvorming volle kansen te krijgen. Waarom moet deze aangelegenheid behandeld worden alsof een raketbasis wordt aangelegd?' [62]

De Commisaris van de Koningin haast zich hierop te antwoorden, dat de publieke opinie volledig haar kans zal krijgen om mee te spelen in de besluitvorming van de overheid met betrekking tot deze bouw. [63]

Burgemeester Lambooy evenwel trekt van leer tegen pottekijkers. 'Ik vind het heel erg, dathet gemeentebestuur en het provinciaal bestuur worden bestookt met gedachten en tekeningen die kant noch wal raken. Ik begrijp niet', aldus nog steeds de burgemeester, 'hoe men de boel zó durft op te jatten...'. 'Aan prof.Oud, prof.Berghoef en ir van Emden is destijds 't oordeel gevraagd over het torenflatplan aan het Lombardplein. Zij konden zich daarmee verenigen. Thans is deze bij uitstek deskundige bouwmeesters opnieuw hun mening gevraagd over het nieuwe idee. Op hun uitspraak wordt thans gewacht'. De burgemeester voegde er nog aan toe: dat men overal 'zowel hier als elders de noodzaak vindt de hoogte in te gaan bouwen. Als het provincieplan op de Zuidwal doorgaat zal de visie op de St.Jan inderdaad anders worden. Maar dit is een consequentie, die 's-Hertogenbosch, wil het in ontwikkeling niet achterblijven, zal moeten nemen. We leven immers in 1962'. De gemeenteraad laat horen zeer ingenomen te zijn met deze voorlichting!!! [64]

Bewustwordingsproces komt op gang

Gezien het vele over en weer geschrijf in de rubriek van ingezonden stukken mag men vaststellen, dat er een bewustwordingsproces op gang is gebracht door deze bouwplannen. Men gaat zijn woonomgeving waarderen. Wellicht is de late informatie door de gemeente mede oorzaak dat de burgers toen weinig inzicht hadden in de planologische ontwikkelingen in de binnenstad en meer speciaal rond het Lombardje. Hoe is het anders te verklaren dat daar midden in de stad vanaf 1952 aan plannen voor de bouw van een kolos werd gewerkt zonder dat daar iets van openbaar werd gemaakt, zodat de gemeente kon worden verrast met een bestedingsklaar bouwplan! In 1953 reeds dienen vier architecten plannen in voor de bouw van een nieuw provinciaal administratiegebouw. Op de gemeentelijke voorlichtings tentoonstelling 'Etappe 1945-1955' was daarvan evenwel niets te zien!

'Het geluid van de oppositie rond de bouw van de toren van 100 m op de Zuidwal vindt een breed klankbord. De voornaamste bezwaren richten zich tegen:

1. de aantasting van het fraaie zuidelijke silhouet van de stad 's-Hertogenbosch;
2. de degradatie van de dominante St.Janskerk tot een onopvallend kerkgebouw;
3. de aantasting van de schaalverhouding van de oude vestingstad.

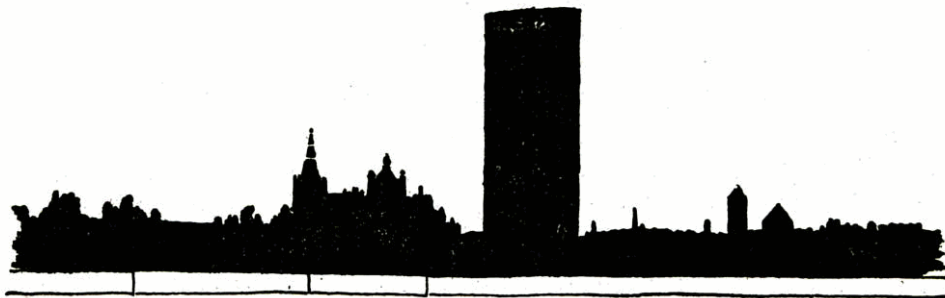
De beide eerst genoemde bezwaren gelden exclusief voor onze stad; het derde is inherent aan alle oude centra. Voor wat de aantasting van het silhouet betreft, moet men erkennen

dat de bouw van een 100 m hoog flatgebouw aan de Zuidwal het zuidelijk stadssilhouet ingrijpend zal wijzigen. Of men van 'aantasten' kan spreken, zal mede afhangen van de aangelegde normen, die variabel kunnen zijn. Voor wat betreft de degradatie van de St.Jan tot een onopvallend kerkgebouw, zijn de normen minder variabel. Wanneer men op nog geen 400 m afstand van de St.Janskerk een torenflat van 100 m hoogte bouwt, heeft de St.Jan alléén door dit feit zijn dominante positie verloren'. Het *Brabants Dagblad* van 9-8-'62 komt met de kop 'Moest het provinciehuis beslist in oude stad gebouwd worden?' en men kan dan lezen: 'Op welke plaats men het nieuwe provinciehuis ook zal bouwen, altijd zal het een eigentijdse allure moeten hebben en een monumentaal bouwwerk zijn. De reeds eerder geopperde suggestie het nieuwe provinciehuis te bouwen in het deel van de nieuwe stad, verdient om meer dan één reden ernstige overweging'. [65]

In de vergadering van 28 september 1962 gaat de raad accoord met het voorstel van B&W om in Zuid een situatie te maken voor het nieuwe provinciehuis III; Provinciale Staten zijn niet enthousiast! [66]

Verdwijnende romantiek

'Verdwijnende romantiek' is de kop boven een foto in het *Brabants Dagblad* van 6 oktober 1962. Het onderschrift luidt: 'Denk niet, dat U een snel stromende bergbeek ziet, die haar weg heeft gevonden onder de gewelven van een oud kasteel. Het is de oude, trouwe Binnendieze bij het mr.Loefflein, die op

haar laatste benen loopt. Ze heeft eeuwen lang haar plicht gedaan als open riolering. Nu wordt ze, evenals zoveel wat oud is in Den Bosch, gesaneerd. Daarmee gaan steeds meer romantische hoekjes verloren. 'Je moet er niet om treuren! Een nieuwe tijd, nieuwe wensen' zegt de moderne mens. En dus zullen de in de minderheid zijnde minnaars van wat eens karakteristiek was voor de schoonheid van de stad, van hun stad, ook dit offer gelaten moeten brengen'. [67]

Op deze wijze komt er meer tekening in de sanering van het Tolbrugkwartier. Er is een begin gemaakt met de bouw van de zakenpanden van de firma's Van de Laar boven op de Dieze en dat van Van Mackelenbergh. In het nabij verschiet komt ook de bouw van een grote winkelgalerij met kantoren en een vijftig meter hoge woonflat met 36 woningen. [68]

Stichting 's-Hertogenbossche Monumentenzorg

Met belangrijke steun van de *Stichting 's-Hertogenbossche Monumentenzorg* wordt in de Zusters van Orthenpoort een pandje geres-taureerd, dat voor de sloop bestemd was. Het mocht toen gelden als een bewijs, dat het oude niet enkel geschikt is om gesloopt te worden. Deze stichting beijvert zich om op verantwoorde wijze historische panden te behouden. Zo heeft de stichting zich ingezet voor het behoud van de hoofdconstructie van een 16^e eeuwse kap van een huis in de Torenstraat(4) en voor de restauratie van de gevel van het pandje Verwersstraat 18. De stichting is verheugd over hetgeen in de loop van 1962 met overigens bescheiden middelen tot stand is gebracht. Daarnaast zien zij de restauratie van de Moriaan als een mijlpaal en zijn zij zeer erkentelijk voor het feit, dat het herstel van een klein monument, een pakhuisje in het Oud Bogaardenstraatje naast de Dieze ter hand is genomen. [69]

Monumentenwet van 22 juni 1961

Groot is de ontsteltenis in de gemeenteraad over de indiening door de Monumentenraad

Pandje in de Zusters van Orthenpoort voor en na de restauratie. Brabants Dagblad, 21 november 1962.

van de ontwerp monumentenlijst. '600' panden in de Bossche binnenstad stonden op de lijst vermeld als monument! Volgens de burgemeester heeft niemand 'officieel' weet gehad. Eenmaal vastgesteld zal de lijst in haar gevolgen zeer nadelig en schadelijk zijn voor de verdere ontwikkeling van de stad. Ook zal het nieuwe structuurplan, dat mede het gezonder maken van de binnenstad beoogt, er door in het gedrang komen. Verbreding van straten bijvoorbeeld zal niet kunnen worden doorgevoerd als daarin slechts één als monument aangemerkt pand staat. Raadslid W. zegt te geloven, dat de Monumentenraad blijkbaar zelf niet goed weet wat een monument is. Hij weet zeker, dat 'zelfs de grootste Bossche chauvinist niet in praktisch heel de binnenstad zoveel monumenten aanwezig ziet. De Monumentenraad, 'aldus W', heeft niet kritisch geoordeeld en door de bomen het hertogelijk bos niet meer gezien'. (Dit laatste was een grapje!) Daarom protesteert W. tegen de 'volslagen onjuiste interpretatie van de Monumentenraad en de gevolgen die deze kan hebben'. Daarom stelt hij de volgende motie voor: 'De gemeenteraad van Den Bosch spreekt zijn ernstige bezorgdheid uit over de wijze waarop tot nu toe door de Monumentenraad in deze stad uitvoering is gegeven aan de wet van 22 juni 1961, zijnde de Monumentenwet'. Deze motie wordt opgenomen in het schrijven, dat het gemeentebestuur aan de minister van OKW zal zenden ter verkrijging van verlenging van de termijn waarin de gemeente haar oordeel moet uitspreken over de ontwerplijst waarop die 600 panden als monument zijn aangemerkt. Burgemeester Lambooy verklaart nadrukkelijk dat B&W van de hele materie niets afwisten totdat de lijst binnenkwam. 'Veel gebouwen komen er op voor, die het woord monument nauwelijks waard zijn. Zelfs zakenpanden staan er op, die pas 50 jaar oud zijn. Dat komt ' - zoals hij nader bericht - ' omdat de omschrijving in de Nieuwe Monumentenwet opening naar alle kanten biedt'. De burgemeester besluit met te zeggen: 'Als in de laatste jaren één zaak de gemeente heeft veront- rust is het deze. Wij hebben nooit kunnen

vermoeden, dat dit zou gebeuren! Wij hopen de minister er van te kunnen overtuigen, dat op deze wijze niet mag worden voortgegaan, althans te bewerken, dat, met de erkenning van het feit, dat de wet er is, de gemeente er zo goed mogelijk afkomt.....' [70]

Structuurplan, een goed bewaard geheim!

In de rubriek 'De lezer aan het woord' in het *Brabants Dagblad* van 9-8-1963 vraagt mr.H.Bergé' te ageren tegen het standpunt of alles wat de schoonheid en het wezenlijke van de Brabantse hoofdstad betreft, als een staatsgeheim moet worden behandeld. Het feit dat het Bossche structuurplan reeds tweemaal in geheime zitting door de Bossche gemeenteraad is behandeld, doch voor de Bossche burgerij nog steeds een gesloten boek vormt, doet het ergste vrezen. Slechts is uit een verklaring van de burgemeester bekend, dat het structuurplan het slopen van 1400 à 1500 wooneenheden van de oude stad noodzakelijk maakt. Een structuurplan beslist over het uiterlijk en de inrichting van het huis der burgerij voor komende generaties... Het is begrijpelijk dat de overheid tijd nodig heeft om zijn plannen te doen rijpen... Het mag echter niet zò zijn, dat thans particulieren in de gedachte leven dat zij hun pand niet mogen verbouwen omdat het een monument is, terwijl zij niet weten, dat de gemeente het plan heeft dit pand af te breken. Zou men weten wat nu precies de bedoelingen van het gemeentebestuur zijn, dan zou het ingrijpen van de minister van OKW meer waardering hebben gekregen en in ieder geval had men dan het voor en tegen kunnen afwegen, terwijl men nú in het duister blijft tasten', aldus de heer Bergé in zijn ingezonden brief. [71]

Monument en Structuurplan

Een explosie van de plaatselijke munitiefabriek had nauwelijks méér rumoer kunnen veroorzaken dan het ministeriële schrijven met betrekking tot de voorlopige lijst met 600 monumenten. Het gemeentebestuur gaat om advies bij de *Kamer van Koophandel*. Deze

dienst bekijkt een en ander met het oog op de noodzakelijke ontwikkeling van het Bossche winkelcentrum als geheel. Kwalitatief zal er wel iets gedaan moeten worden aan dit centrum, dat tussen 1975-1980 een centrale functie zal hebben voor een gebied met 200.000 tot 250.000 mensen. Om deze functie te kunnen vervullen zal het gelijke tred moeten houden met concurrerende centra als Tilburg, Eindhoven en Nijmegen. Voorts zal het rekening moeten houden met subcentra als Vught, Waalwijk en Schijndel. Dat noopt Den Bosch om up-to-date te blijven. Het centrum heeft in 1963 235 winkels met een frontlengte van 2¹/₂ km. [72] De monumentenlijst treft Den Bosch op een kritiek moment: juist nu zowel de gemeente als de particulieren er eens duchtig het mes in willen zetten.

'Het structuurplan', zo onthult de nog jonge wethouder drs. W.G.J. Lennaerts, 'wil in de binnenstad de nodige ruimte gaan creëren voor de uitbreiding van het winkelareaal; het wil voorts het wegenstramien verbeteren en de parkeergelegenheid vergroten. Een bepaald gedeelte van het plan dreigt door de monumentenlijst onmogelijk te worden. Het is overigens wel merkwaardig, dat wij zomaar ineens een lijst krijgen, zonder dat enig overleg is gepleegd'. Toezending van de lijst betekent het begin van overleg. De Monumentenraad is verplicht op enigszins ruime schaal aan te geven wat op de lijst komt en verwacht dan tegenspel van de gemeente. Mr. Van Swichem van Monumentenzorg licht toe: 'Het gaat om de oude stadskern van Den Bosch. Bij de behandeling van de lijst met de gemeente en GS staat niet het individuele huisje maar het karakter van de Bossche binnenstad voorop, waarbij uiteraard de belangen van de middenstand, de sanering en het verkeer worden meegewogen. Het gaat om de panden als zodanig en in hun onderling samenhang. 'Het begrip MONUMENT is geëvolueerd. Vroeger moest een gebouw al heel bijzonder zijn om voor bescherming in aanmerking te komen. Nu liggen de gewone huizen in de frontlinie: de huizen van vroeger, die totaal anders zijn dan de nieuwbouw. Het gaat niet om de specifieke trapgevel, waar we

in de twintiger jaren zo verzot op waren. Maar het gaat om het eigensoortige van oude stadshuizen, in tegenstelling tot de nieuwe wijken. Dat spreekt, in tegenstelling met b.v. een grote kerk, alleen maar, als men een heel conglomeraat kan bewaren'. [73]

Over de consequenties voor de eigenaren is mr. Van Swichem niet zo somber. Natuurlijk moeten zij overleg plegen, maar de zaak is niet 'bevoren', zoals B&W en de secretaris van de *Kamer van Koophandel* suggereren. Nu het om grote aantallen gaat, zal men zorgen dat er een vlotte en soepele behandeling komt. Lennaerts merkt nog op: 'Er blijft een enorme mate van onzekerheid en dat drukt een stempel op de verdere ontwikkeling'. Inderdaad, het blijft een moeilijke materie voor de leek! Hier komt nog bij, dat burgers gewoonlijk slechts geïnteresseerd zijn voor zover het hun zeer directe eigen belangen betreft. Natuurlijk worden er ook panden over het hoofd gezien bij het opstellen van de voorlopige lijst. Een voorbeeld hiervan is het pand op de Schapenmarkt, waar Judocus Smit het dagblad *De Tijd* heeft gesticht. Een fraaie gevelsteen houdt de herinnering hieraan levendig. Even later is het pand gesloopt en de steen verdwenen. Vic Langenhoff schrijft: 'Op uitnodiging van een van de zakenmensen hebben we enkele van de monumenten ook van binnen bekeken. Achter de facade van een chique zaak bleek dan een krot te schuilen met lekkende daken, angstwekkend verzakkende muren en schuin aflopende schimmelende vloeren'. [74] En dan komt het schijnargument: 'Moet Den Bosch dan maar lijdelijk toezien, hoe Tilburg lustig sloopt en verjongt?' 'Het hangt af van een stel ambtenaren, van wie je maar moet hopen dat ze soepel zijn, maar als zij het niet zijn kun je er ook niets aan doen' aldus de voorzitter van het Zakencentrum. [75]

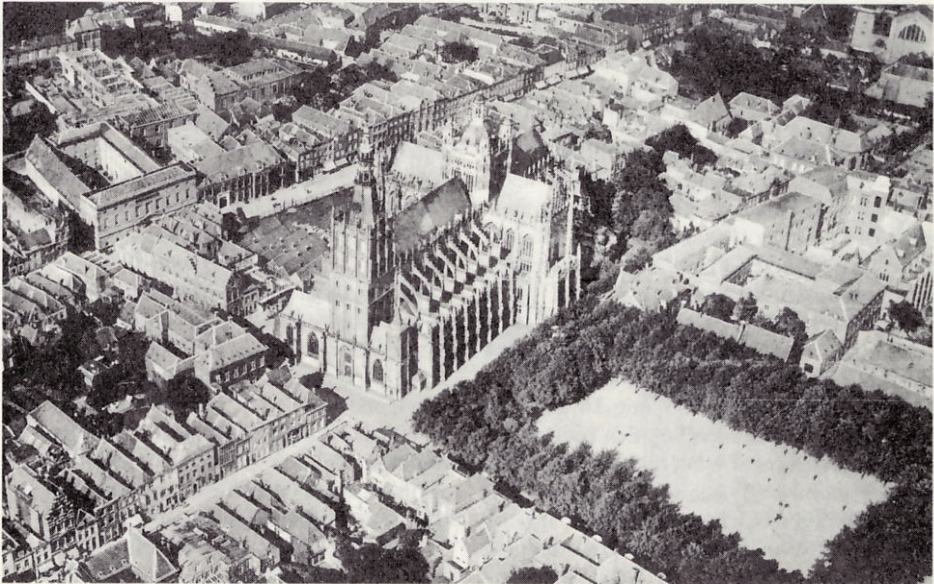
Bossche Parade

Zo overdonderend als de aankondiging van de voorlopige lijst met 600 monumenten voor B&W en de gemeenteraad was zo overdonderend is voor de Bossche bevolking het kran-

tenbericht; 'De Parade krijgt nieuw gezicht', 'bomen gaan verdwijnen'. De Parade, in de 18^e eeuw ontstaan door het wegslopen van de verkrotte Begijnhofbebouwing, is naar de overtuiging van B&W aan reconstructie toe. Deze reconstructie moet gezien worden als een uiterst gevoelige zaak. Daarom is een aantal deskundigen verzocht een plan tot vernieuwing op te stellen. Deze zogenaamde Parade-commissie bestaat uit de heren De Lussanet de la Sablonière van de Rijksgebouwendienst (dus niet van Monumentenzorg), die ook de zorg had over de geslaagde restauratie van het abdijplein in Middelburg, Van Kessel en enige ambtenaren van Gemeentewerken. B&W ziet de groeiende betekenis van de Parade als parkeerplaats. Ook het gebruik van het plein voor allerlei manifestaties mag niet over het hoofd worden gezien. Bovendien is het wenselijk de rust, die de Parade steeds getekend had, zoveel mogelijk te behouden. Vervolgens is het van belang dat de Parade ook voor het toerisme grotere aantrekkelijkheid krijgt, wanneer de 'wan-

den' door de aanwezigheid van cafeetjes met terrassen en een 'wandelbaan' levendiger en dus attractiever worden, terwijl voor bezoekers het Casino gemakkelijk te bereiken moet zijn. Een parkeervrije Parade zou mooier zijn geweest, maar de razend snelle ontwikkeling van het gemotoriseerd verkeer verlangt dat de stad niet achterblijft in het verschaffen van zoveel mogelijk parkeergelegenheid. Bij de planning van de reconstructie was er naar gestreefd dat bij het parkeren 'uniformiteit', orde en zelfs rust zou worden betracht. [76] Comité Binnenstad reageert in *De Gelderlander* verontrust. Mede vanwege de ontworpen verkeersroute vanuit Zuid over de Parade, via Putstraat (verbreed!) en de Waterstaat (verbreed!) naar het Lombardplein vreest het Comité voor de gevolgen voor de Parade: het definitief verdwijnen van de rust op het plein, die men beweert te willen bevorderen. Wil het plein echter zijn culturele functies kunnen blijven vervullen, dan moet het doorgaand verkeer zoveel mogelijk vermeden worden. [77]

De Parade met bomen ! het oude vertrouwde beeld.
Foto: KLM ± 1930.

B&W ontdekte de groeiende betekenis van de Parade als parkeerplaats. Coll.: J.J.M. Masselink.

Het Bossche voorstel voor een Monumentenlijst

'Ook oude stadskernen zijn 'probleemgebieden'. Het stadsbestuur van Den Bosch heeft een diepgaand meningsverschil met het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen over de Bossche 'monumenten', schrijft v.d.B. in het *Brabants Dagblad* van 4 januari 1964 en hij vervolgt 'Den Haag zegt: er zijn 623 monumenten in Den Bosch. Het Bossche stadsbestuur zegt: er zijn er maar 106 en daarvan moeten er nog 18 gesloopt worden. Ziedaar het conflict. Een conflict dat niet uniek is, voor wat het onderwerp betreft. Want Den Bosch is een oude stad, met een nog niet al te beschadigde kern. En oude stadskernen vormen een van de grootste 'probleemgebieden' die wij in Nederland ken-

nen'. [78] De Bossche gemeenteraad zal op 7 januari 1963 een speciale vergadering wijden aan het 'Monumentenprobleem'. Van de zijde van B&W is een voorstel aan de minister te verwachten met het verzoek de ontwerp-monumentenlijst te wijzigen.

Na de oproep van de burgemeester zijn er door 37 eigenaren bezwaarschriften ingediend, waarvan slechts 20 bij het bevoegd gezag, de minister! Dat cijfer afgezet tegen de 600 monumenten, geeft te denken. [79]

Voor het verzoek aan de minister halen B&W drie motieven aan:

1. onjuiste toepassing van de wet door de minister;
2. ongunstige invloed op de ontwikkeling van de stad en op haar economisch leven;
3. strijdigheid met het structuurplan en het basissaneringsplan van de binnenstad. [80]

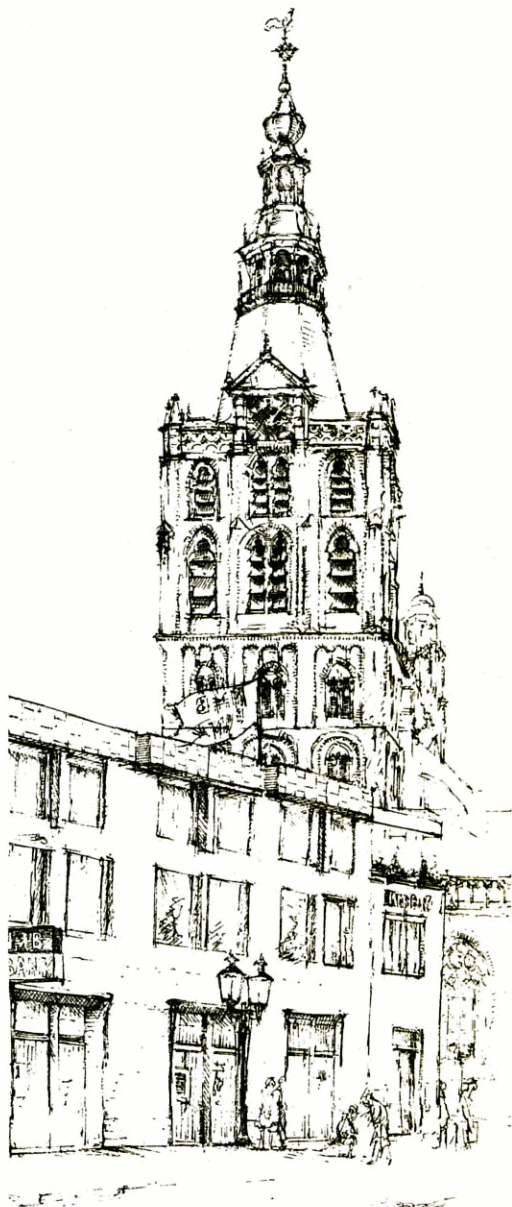
ad 1. B&W wijzen er onder meer op dat door de Monumentenraad ongebruikelijke maatstaven zijn gebezigd. Een frappant voorbeeld daarvan vormt de plaatsing op de monumentenlijst van vrijwel het gehele noordelijke deel van de Lange Putstraat, zonder dat de betreffende panden enige monumentale betekenis hebben ook niet als elementen in het straatbeeld naar het oordeel van B&W.

ad 2. wat betreft de ongunstige invloed op de ontwikkeling van de stad geven B&W een frappant voorbeeld. B&W weten op dat moment natuurlijk niet wat wij nu wel weten. Dit voorbeeld illustreert heel mooi de evoluerende opvatting van het begrip: *modern*. Naar de mening van B&W destijds duidt dit voorbeeld op de gesignaleerde verkeerde toepassing van de wet. Het voorbeeld doet zich voor, als ten aanzien van de panden op de hoek Torenstraat/Kerkstraat een vergunning tot slopen wordt geweigerd met als motivering: 'De panden Kerkstraat 62 tot en met 70 vormen een groep huizen, die als geheel voor het stadsbeeld van veel betekenis is. Wegens hun ligging aan de voet van de St.Janstoren is het behoud van deze straatwand van groot belang'. Hiermede werden de plannen van de eigenaar - naar de mening van B&W - om ter plaatse een modern pand te stichten onmogelijk gemaakt.

Tegen de adviezen en wensen van alle denkbare instanties in stonden B&W toch sloop en nieuwbouw ter plekke toe. Jaren lang hebben eigenaar én architect zich bezwaard gevoeld met hun 'modern' pand. In 1990 wordt eindelijk besloten dit moderne pand aan te passen en in te voegen in de situatie, die al die jaren ongewijzigd is gebleven. In de loop van 1993 wordt het geheel verbouwde kantoorpand in gebruik genomen. Kapitaal verspilling?

ad 3. wat betreft het botsen met de gemeentelijke plannen merken B&W op, dat daarvoor talrijke doorbraken uitgevoerd moeten wor-

*Moderne eigentijdse bebouwing
op de hoek van Torenstraat en Kerkstraat ! ?
Tekening: A.van Woensel 1990.*

den. Voorts moeten er panden verdwijnen, omdat er rooilijnen teruggelegd worden. Op grond van al deze bezwaren stellen B&W een nieuwe ontwerprijst op. Hierbij is de afweging gemaakt tussen het behoud van monumentale bouwwerken tegenover de belangen van een gezonde ontplooiing van de plaatselijke samenleving in al haar facetten. [81]

Waarschuwing van het Comité Behoud Binnenstad

Daags voor de aangekondigde speciale vergadering van de Bossche gemeenteraad waarschuwt het Comité Behoud Binnenstad via een ingezonden stuk in het *Brabants Dagblad* de eigenaren van alle panden in de binnenstad. Zij allen zullen, de kans lopen van één op vier, dat hun bezit moet verdwijnen. Van panden die wél op de Rijkslijst maar niet op de Gemeentelijke lijst voorkomen, kon men aannemen dat zij afgebroken zullen worden. De Bossche burgerij kent noch de voorlopige door het rijk opgestelde lijst, noch het door de gemeente opgestelde structuurplan. Het is dus uiterst moeilijk voor de Bossche burgers te beseffen hoe en waar hun belangen liggen: ofwel bij een bescherming door de monumenten-wet ofwel overgeleverd aan een geheimzinnig structuurplan, dat wellicht de destructie van binnenstad ten gevolg zal hebben. [82]

De monumentenlijst

In de vergadering van 7 januari 1964 toont de raad zich unaniem akkoord met het voorstel van B&W de minister te verzoeken de ontwerprijst van de Monumentenraad drastisch te besnoeien. De burgemeester stelt dat Den Bosch van alle 'monumentale' steden het zwaarst belast wordt. Van Kempen becijfert dat het aantal panden van de ontwerprijst 1500% hoger ligt dan dat van de voorlopige lijst. Sindorff betoogt, dat de ontwerprijst van weinig realiteitszin getuigt en Van Kempen noemt de lijst een onverantwoorde manoeuvre. Foppele spreekt van een met Zwolsmansallure samengestelde lijst terwijl jhr Von

Weiler er geen behoefte aan heeft dat de stad alleen maar een toeristische attractie zal zijn. De burgemeester heeft er toch wel behoefte aan om duidelijk te stellen, dat de deskundigen van de rijksdienst voor monumentenzorg niet de eersten de besten zijn. Hun visie is beslist interessant en de moeite van een nadere studie waard. In het kader van hun opdracht hebben die deskundigen echter een eerste proeve van een monumentenlijst gemaakt, waarbij - naar het oordeel van mr. Lambooy - alles wat maar enigszins op een monument lijkt op de lijst is geplaatst. De burgemeester kan onmogelijk het resultaat van dit verzoek aan de minister voorspellen. In zijn nieuwjaarstoespraak constateert de burgemeester, nadat hij enige aspecten van de stad heeft besproken, dat ook de historie van de stad 's-Hertogenbosch een belangrijke plaats geeft. 'Ofschoon dit zo is' aldus de burgemeester, 'mag men niet historiseren waar dit tot overdrevenheid zou leiden en een normale economische ontwikkeling van de gemeenschap in de weg zou staan. Hier schaadt overdaad en ik meen, dat een gericht behoud van wat voor de toekomst niet mag verloren gaan, gepaard aan de handhaving van de impressie, die vorm en indeling van de binnenstad nu eenmaal met zich brengen, het enig juiste beleid is. Daarnaast moet de eis worden gesteld, dat de architect, die bouwen wil in het, wat sfeer betreft wat kwetsbare gedeelte van de binnenstad, deze sfeer tot de zijne zal maken en de kracht, maar ook de moed zal moeten opbrengen om te komen tot een werkstuk, dat, naast tegemoetkoming aan praktische verlangens geen geweld doet aan monumentaliteit, waar deze door situatie, verhouding of straatbeeld bepaald gewenst is.' Tot zover de nieuwjaarsboodschap van de burgemeester. Zou een architect met deze boodschap weten waaraan hij aan toe is? [83]

Wijziging restauratieplannen van de Moriaan

In 1964 komt de Moriaan weer eens in het nieuws. Tijdens de werkzaamheden ten behoeve van de restauratie is gebleken, dat het noodzakelijk is, en uit oogpunt van historisch

verantwoorde restauratie zelfs gewenst, om van de gekozen opzet af te wijken. Van het handhaven van een winkel in het pand wordt verder afgezien. B&W stellen de gemeenteraad voor een aanvullend krediet beschikbaar te stellen voor uitvoering van de gewijzigde plannen. Een grote kop in het *Brabants Dagblad* van 27-6-'64 vermeldt: 'Bossche raad is nu enthousiast over de Moriaan-restauratie, graag f 167.500,- bijgepast'.

Als alles volgens de verwachtingen verloopt zal de restauratie van de Moriaan in 1965 voltooid zijn. 'Dan zal de stad', aldus een der wethouders, 'niet alleen bezitten een prachtig gebouw op een markant punt, maar tevens een waardige representant van een rijke cultuur uit het verleden'. Een der raadsleden complimenteert B&W, omdat zij door 'switchen' kans hebben gezien het gebouw, waarvan de kosten in astronomische getallen zijn te schrijven, rendabel te maken'. Recapitulerend getuigt burgemeester Lambooy, dat de Moriaan voor de stad een kostbaar bezit zal zijn. De hiervoor genoemde voorspelling van Van der Linden uit 1956: 'De Moriaan zal het begin betekenen van grote veranderingen', is uitgekomen. [84]

Verkeerschaos

In de vergadering van 26 juni 1964 spreekt de gemeenteraad zijn bezorgdheid uit ten aanzien van de verkeerssituatie in de stad. De koppen van het *Brabants Dagblad* geven deze bezorgdheid weer als volgt:

'Gaan Wilhelminapark en rotonde verdwijnen?'

'Tusseloplossingen op komst van Bossche verkeerschaos.'

'Tempo provinciale wegenbouw moet worden opgevoerd.' [85]

'Verkeersstructuurplan voor alle wegen bepleit.'

'Tempo van Rijkswegenbouw moet worden verdubbeld.' [86]

Omdat het verkeer zich dynamisch ontwikkelt en het aantal motorvoertuigen zich enorm snel blijft uitbreiden, blijven wij altijd

met een probleem zitten. Duidelijk is wel, dat het laatste woord over de Bossche verkeerschaos nog niet is gesproken! [87]

Structuurplan 1964

En dan is het er, het lang verwachte Structuurplan '64. Met grote koppen kondigt de krant het aan.

'Den Bosch lanceert groot structuurplan'

'Gebied rond de Markt ongeschonden'

'Doorbraak voor tachtig miljoen'

'Natuurreservaat wordt bedreigd'.

De Brabantse redacteur bericht dan als volgt:

'De gemeenteraad zal zich op 14 juli moeten uitspreken over een structuurplan, dat zowel voor de oude binnenstad als voor de toekomstige stadsuitleg van beslissende betekenis is. Het oude stadshart zal volgens het plan belangrijke ingrepen moeten ondergaan in verband met de aanleg van 'kernslagaders' die het winkelcentrum omsluiten, een 'binnenstadsring' iets verder daarbuiten een 'circuit' dat heel de oude kern omvat en een aantal doorbraken naar de nieuwe wijken. De kosten van deze operatie - die volgens B&W noodzakelijk is, wil de binnenstad zich kunnen ontplooiën als regionaal verzorgingscentrum - worden op tachtig miljoen begroot.' aldus de krant. De slagaders zullen een breedte krijgen van 16 m, terwijl de binnenstadsring vier rijstroken krijgt. Stel U voor de doorbraak Louwsepoort-Clarastraat-Papenhulst of Kuipertjeswal-Achter de Boomgaard vier baans!

Als hier en daar langs deze wegen nog bouwgrond over is moet deze economisch haalbaar bebouwd worden! Zal deze nieuwbouw zich voegen naar...wat? Die vraag zal dan niet meer gesteld behoeven te worden. De Brabantse redacteur van de krant gaat verder: 'Hoewel de grote doorbraken voor de binnenstadsring de historische structuur van de binnenstad ingrijpend zullen wijzigen, lijkt het huidige plan voor degenen die het oude stadsbeeld willen behouden toch beter aanvaardbaar dan het plan dat eerder in discussie is geweest en waarin de grote doorbraken veel dichter rond de Markt waren gedacht. De drie

smalle straten die tussen hoge gevels naar deze Markt leiden: de oude toegangswegen Vughtsterstraat, Hinthamerstraat en Hoge Steenweg/Orthenstraat, blijven binnen de ring volledig intact en winnen ongetwijfeld aan aantrekkelijkheid doordat zij worden teruggeven aan de voetgangers.' [88]

Dit structuurplan is ontworpen door de Dienst Gemeentewerken in samenwerking met ir. J.A. Kuiper, stedenbouwkundig adviseur te Rotterdam, met het *Bureau Sociologisch Onderzoek en Sanering* en de verkeerspolitie. Dit plan was ontwikkeld uit het Structuurplan, zoals dat in 1958 is geaccepteerd. Dit laatste plan is als leidraad beschouwd voor het verdere beleid van het gemeentebestuur. Er hebben zich echter zoveel problemen gemanifesteerd sindsdien, dat B&W oordeelt dat het noodzakelijk is de in 1958 gegeven visie nader te toetsen aan de behoefte van 1964. [89]

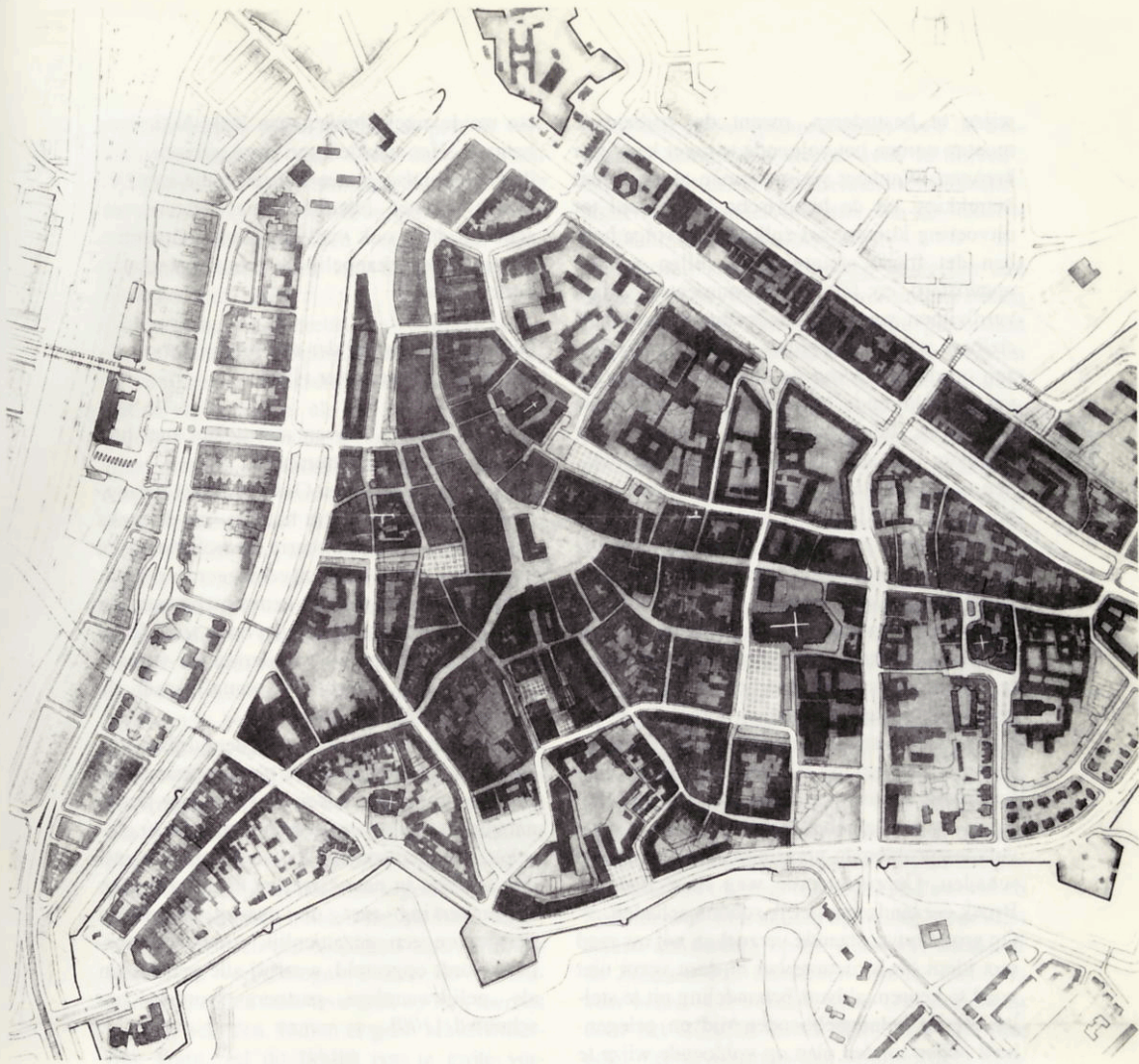
In het *Brabants Dagblad* van 8 juli 1964 staan de koppen: 'Structuurplan van 's-Hertogenbosch gereed' en 'Grote behoefte aan nieuwe uitbreiding van de bebouwingsmogelijkheden.' Het structuurplan toont dat het gemeentebestuur ook plannen koestert buiten de stadskrom. Midden door de Bossche Broek en de Vughtse Gement staat de gordelweg geprojecteerd, die nieuwe bouwlocaties, zoals een uitbreiding in de Vughtse Gement, aan het stadshart zou koppelen. Men verwacht dat de natuur- en landschapsbeschermers tegen deze plannen in het geweer zullen komen. De gemeentebesturen van Engelen en Bokhoven en dat van Empel zijn door Den Bosch benaderd om zich met de stad te verenigen. Beide gemeenten hebben, in dezen hun medewerking toegezegd. Den Bosch krijgt hierdoor de beschikking over gronden voor industrie en woningbouw. Bovendien wordt de Maas gemeentegrens en de stad Maasstad over een afstand van 12 km. [90] Merkwaardig in dit verband is dat de oude stad Den Bosch ten gevolge van de annexaties van de omliggende kernen haar oude omgeving binnen haar eigen grenzen heeft liggen. [91]

Bezwaren tegen Structuurplan

In de vergadering van de Vughtse gemeenteraad van 9 juli 1964 komt de voorzitter J. Rouppe van der Voort, in het geweer tegen de Bossche aspiraties. De gemeenteraad staat op de bres voor haar Gement! De burgemeester noemt de handelwijze van Den Bosch incorrect en het spijt hem, dat steeds meer ondeskundigen zich gaan bemoeien met stedenbouwkundige planning. B&W worden gemachtigd al die maatregelen tot verweer te treffen, onder deskundige bijstand, welke worden vereist, met alle financiële consequenties van dien. 'Vught is Vught en moet Vught blijven' zo roept een Vughts raadslid uit.. [92]

Onder de rubriek 'de lezer aan het woord' brengt de krant van 11 juli de reacties op het structuurplan. 'Bezwaren van de *Stichting Bossche Monumentenzorg*'. Het bestuur van deze stichting meent in een tiental punten enige van zijn bewaren naar voren te moeten brengen. Deze bezwaren zijn voornamelijk gericht tegen de doorbraken en het slopen van panden verspreid over de gehele oude binnenstad. De stichting stelt te begrijpen dat het saneringsplan beoogt de belangen van de groeiende stad te dienen. Maar men is van mening dat deze belangen in wezen niet worden geschaad door het inwilligen van de verlangens van de stichting. [93]

Ook het *Comité Behoud Binnenstad* uit bezwaren. Het stelt als eenvoudige en financieel verantwoorde oplossing voor: het gemotoriseerde verkeer niet verder toe te laten dan tot de wallen en te zorgen voor goed openbaar vervoer de binnenstad in. De binnenstad is te klein om problemen te scheppen! 's-Hertogenbosch wordt vaak in een adem genoemd met Amsterdam en Maastricht. Beide steden zijn trots op hun grote monumentenbezit. Helaas is 's-Hertogenbosch zich zijn eigen waarde niet bewust.' Het Comité is van oordeel, 'dat wij-mensen van de twintigste eeuw-erfgenamen zijn van een belangrijk verleden en dat wij niet het recht hebben over deze nalatenschap naar willekeur te beschikken en thans zelfs zonder noodzaak tot de gedeelte-

Het Structuurplan 1964. Let op de binnenste verkeersring; het markt circuit.

lijke vernietiging hiervan te besluiten' tot zover de cri de coeur van het Comité Binnenstad. [94]

Bezwaren van over de gemeentegrenzen

De Koninklijke Ned. Toeristen Bond ANWB, de Bond Heemschut en de afdeling Den Bosch van de Koninklijke Ned. Natuurhistorische Vereniging zenden ter zake van het Structuurplan de hier volgende telegrammen

aan de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch. 'Verzoeken opschorting raadsbesluit structuur- en saneringsplan, ten einde in de gelegenheid te zijn tot bestudering en beoordeling verkeerskundige en stedenbouwkundige aspecten.' *Kon. Ned. Toeristenbond ANWB*. [95]

'De Bond Heemschut, betreurende dat het structuurplan slechts enkele dagen vóór behandeling in uw raad openbaar geworden is, waardoor het voor belanghebbenden onmogelijk is geweest dat plan op voldoende

wijze te bestuderen, meent de vrijheid te moeten nemen het volgende te uwer kennis te brengen. Wanneer voorgenomen plannen met betrekking tot de historische binnenstad tot uitvoering komen, zal zulks ten gevolge hebben dat fraaie straatwanden zullen worden opgeofferd en tal van monumenten zullen verdwijnen waardoor stadsschoon op onherstelbare wijze zal worden geschaad. Wij wijzen op demping van de Dieze en amovering van bijbehorende bruggen en aangrenzende gebouwen; demping van de haven en het afbreken van aanliggende percelen; de plannen met betrekking tot de St. Jorisstraat, verbreding van de Lange Putstraat met kruispunt Verwersstraat en andere onderdelen van het plan. Wij achten voorgestelde oplossing ook verkeers technisch onjuist, omdat volstaan dient te worden met bereikbaar houden van de binnenstad met haar zeer beperkte oppervlakte. De geprojecteerde doorbraken zullen geen oplossing bieden, aangezien dergelijke doorbraken juist verkeer aantrekken. Verkeersoplossing in omgeving Wilhelminapark en Willemsplein achten wij mede weinig gelukkig. Bouw hoge flatgebouwen in binnenstad zal verkeersproblemen vergroten en silhouet stad schaden. Geprojecteerde weg door Bossche Broek zal landschappelijk schoon schaden. Op grond bovenstaande verzoeken wij uw raad met klem het structuurplan in deze vorm niet goed te keuren, althans behandeling uit te stellen, opdat belanghebbenden tijd en gelegenheid zullen vinden plan op voldoende wijze te bestuderen en bezwaren omstandiger te uwer kennis te brengen dan thans mogelijk is'

Voor dagelijks bestuur *Bond Heemschut*
mr. A.J.d'Ally voorzitter Ton Koot secretaris.. [96]

'Met volledige instemming van het hoofdbestuur van de *Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging* protesteert de afdeling 's-Hertogenbosch met klem tegen het structuurplan, met name tegen de aantasting van het staatsnatuurreservaat 'De Moerputten', dat botanisch en ornithologisch van groot belang is alsmede tegen de verdere aantasting van het Bossche Broek, dat tot de rijk-

ste weidevogelgebieden van Zuid-Nederland behoort. Het schaden van deze gebieden zou de Nederlandse gemeenschap en die van Den Bosch in het bijzonder niet alleen veel schoons doch ook veel leerzaams ontnemen, terwijl wetenschappelijk veel onvervangbaars verloren gaat.'

Namens het bestuur der afdeling
mr. H.Bergé voorzitter.. [98]

Ook de burgers blijven niet achter met hun reacties op het structuurplan.

De heer W.A.M.C.van Oostveen doet de suggestie een 'expositie' te houden van de reeks ingezonden stukken waarin Bosschenaren en belangstellenden hebben gereageerd op plannen en besluiten van het gemeentebestuur ten aanzien van de structuur van onze stad. Ik tel tot nu toe al bijna 50 van dergelijke verhandelingen, een respectabel aantal', naar de mening van W.v.O. [99]

Ook Rosmalen wijst het structuurplan van Den Bosch krachtig af. De gemeenteraad oordeelt de gang van zaken in strijd met goede nabuurschap en met de democratische beginselen. De gemeenteraad van Rosmalen eist dan ook dat in nauw overleg en in volledige samenwerking met de daarbij betrokken gemeenten een gezamenlijk streekstructuurplan wordt opgesteld, waarbij alle gemeenten als gelijkwaardige partners worden beschouwd. [100]

Raad unaniem accoord met Structuurplan

Met algemene stemmen gaat de gemeenteraad op 14 juli 1964 accoord met het Structuurplan 1964, zoals dat door B&W is gepresenteerd. Bij de beschouwingen, die tot het middernachtelijk uur duren, werd het college van alle kanten lof toegezwaaid voor de wijze waarop het plan vorm heeft gekregen. De opmerkingen bepalen zich hoofdzakelijk tot details, maar allerduidelijkst klinkt de wens, dat men, wat de binnenstad betreft het historische karakter en de sfeer daarvan zo uitgebreid mogelijk zal behouden.

Nagenoeg alle sprekers spreken hun misnoe-

gen uit over de wijze, waarop de pers de ver- schijning van het plan heeft ontvangen en zich tegen het plan kant. Een en ander heeft de verhouding met de nabuurgemeenten ver- troebeld. De raadsleden voelen zich zeer gekrenkt, omdat men hen als 'ja-knikkers' heeft betiteld. [101]

De burgemeester betreurt 'de venijnige wijze van optreden van de pers. Hier is weinig sprake van goede voorlichting. Het valt me tegen, dat de eigen pers er als het ware een genoeg in heeft gevonden tegen dit plan, alleen maar grieven tot uitdrukking te brengen. Dit vindt het college zeer onprettig. Het begrijpt deze houding niet!' aldus de burgemeester. Voorts kondigt hij aan dat het in de bedoeling ligt in het najaar door middel van een tentoonstelling het structuurplan in brede kring te presenteren. Ten slotte wijst hij er op, dat aan het besluit tot aanvaarding van het plan geen rechtsgevolgen verbonden zijn. Het plan is alleen te beschouwen als richtlijn voor de geest, waarin aan de toekomst van de stad de eerst volgende vijfentwintig jaren zal worden voortgebouwd.' Voor wat betreft de organisaties, die in het geweer zijn gekomen tegen het plan merkt de burgemeester op, dat zij te gemakkelijk kijken door het eigen brillette en dus geen rekening houden met de zorg, waarvoor Den Bosch zich geplaagd ziet. De doorbraken en verbredingen binnen de binnenstadsring zullen stuk voor stuk op hun merites worden bekeken. Indien er geen binnenstadsring komt, zal dit beslist een te grote verkeersintensiteit, zeker op de knelpunten tot gevolg hebben. Over dit laatste, de doorbraken en verbredingen is beslist nog niet het laatste woord gesproken. [102]

Restauratieplan voor de binnenstad?

'Wanneer het Bossche stadsbestuur nu eens één procent van die tachtig miljoen, die met de verwezenlijking van het structuurplan gemoeid zijn, beschikbaar zou stellen voor een restauratieplan voor de oude stad, dan zouden veel particulieren en de *Stichting Monumentenzorg* minder bang zijn voor de toekomst van Den Bosch als cultuurstad.

Maar een groots restauratieplan voor de bin- nenstad schijnt een vrome wens te blijven'. Dat betoogt dr. L.P.L.Pirenne, destijds rijks- archivaris en ondervoorzitter van de stedelijke *Stichting Monumentenzorg*.

Den Bosch zou zich moeten spiegelen aan Maastricht en Amsterdam, twee cultuursteden bij uitstek, die zich veel moeite getroosten om het verleden, dat nu eenmaal de sfeer en de charme van die steden bepaalt, te bewaren. Amsterdam besteedt jaarlijks een miljoen aan restauratieplannen ... Maastricht is een stad met een cultuurbewustzijn, die zich graag als een mooie oude stad wil presenteren. Den Bosch schijnt er een andere mentaliteit op na te houden, hoewel haar verleden nog even sterk spreekt als dat van Maastricht. Pirenne stelt: 'want twee zaken lijken mij toch wel van essentieel belang: behoud van De Bos- sche Broek en het in standhouden van de Dieze. Ik vraag me af of de gordelweg rond de stad niet te realiseren is zonder het land- schappelijk curiosum, dat wij in het Bossche Broek bezitten, aan te tasten. Zou er werke- lijk geen alternatief zijn? Ik koester de gedachte, dat het mogelijk moet zijn om die gordelweg buiten het Bossche Broek te hou- den door het tracé op te vangen in Zuidwal en Spinhuiswal. Een andere oplossing biedt mis- schien aansluiting op de rijksweg, waardoor de Zuidwal dan misschien minder met ver- keer belast zou worden. Maar een gordelweg door het Bossche Broek lijkt mij - hoe dan ook - al te rigoreus en stoutmoedig. Mis- schien dat een later geslacht hierover minder puriteins denkt, maar laten we dit blok land- schappelijk schoon, als het even kan, intact houden!' aldus Pirenne. 'Jammer is het ook dat de Binnendieze eraan gaat. Goed, het mag dan een vies stinkwatertje zijn, maar wanneer de zuiveringsinstallaties van de Dommel gereed zijn, behoort die narigheid tot het ver- leden. Het is nu eenmaal een pittoresk plekje, evenals trouwens de Uilenburg, waarvan ik me afvraag of die niet intact gehouden zou kunnen worden ...' en tenslotte merkt Pirenne op: 'Wanneer de stad er zich van bewust is, dat niet moderne efficiency, maar het verle- den haar sfeer en charme bepalen, zal zij

moeten beseffen, dat aan behoud en restauratie aandacht en geld moet worden besteed. Zoals in de 17e en 18e eeuw, toen het stadsbestuur gouden penningen aan de burgerij verstrekte voor conservering van oude huizen en gevels.' [103]

Rijk natuurgebied in de omgeving van de stad

De stichting *Noord-Brabants Landschap*, waarvan jhr. mr. E.W.J. van Weede van Dijkveld secretaris is, stelt: 'Natuurlijk handhaven wij onze bezwaren tegen het Structuurplan. Wij leggen ons in geen geval neer bij de plannen tot industrialisatie van het landelijk Bokhoven en omgeving, tot het aantasten van een deel van het natuurreservaat De Moerputten, tot het aanleggen van de geprojecteerde gordelweg dwars door de Bossche Broek.' Van Weede ziet in dit standpunt nog geen oorlogsverklaring aan het gemeentebestuur. 'wij hopen', zo voegt hij er direct aan toe, 'op een groeiend inzicht bij de bestuurders. Wij moeten echt wel sterk op ons standpunt blijven staan. Het *Noord-Brabants Landschap* staat hierin trouwens niet alleen. De gehele georganiseerde Nederlandse natuurbescherming hecht grote waarde aan het behoud van wat rond Den Bosch verloren dreigt te gaan.' Het gaat er om, dat nu de grens getrokken wordt, hoever kan worden gegaan met het opofferen van belangrijk natuurschoon. Over twintig jaar en meer zal de vraag naar ruimte en stilte en de behoefte aan passieve recreatie alleen nog maar groter zijn. Wat is belangrijker: dat de Bosschenaar vanuit het hart van zijn stad de drukte kan ontvluchten in het kostelijk natuurschoon van de Gement, of dat er tot aan het kamp Vught een geheel stadsdeel bijkomt. Den Bosch moet het grote voorrecht behouden van een groenstrook tot aan de binnenstad. Jhr. Van Weede vraagt zich af of de aanleg van een brede chaussee met grote parkeerterreinen, die miljoenen zal kosten en die gepaard gaat met vele doorbraken en afbraak, nu wel doelmatig is? Zou op den duur blijken, dat ook deze oplossing onvoldoende is, dan is half Den Bosch voorgoed overhoop gehaald. De vraag zal zijn, of de

autoriteiten van straks in dat geval kunnen zeggen, dat wij in 1964 een vooruitziende blik gehad hebben als wij nu - wellicht volkomen overbodig - mooie stukken van den Bosch opofferen. [104]

Structuurplan is moord op binnenstad

De *Bond Heemschut* is vervolgen over de wijze waarop hij door het Bossche gemeentebestuur is bejegend. Ton Koot, secretaris, en ir. C.C. van der Vlist, stedenbouwkundig adviseur van de bond, vertellen: 'Ons grootste bezwaar is, dat herhaalde verzoeken om een gesprek met het gemeentebestuur over het structuurplan op de lange baan werden geschoven. Inzage in het plan en overleg daarover werden ons onmogelijk gemaakt. Dat vinden wij ronduit ondemocratisch. Om toch nog iets van ons te doen horen hebben wij ten lange leste maar een telegram naar de gemeenteraad gestuurd, waarin wij onze bezwaren tegen het plan kenbaar hebben gemaakt. Men moet goed weten, dat wij door de minister als belanghebbende zijn erkend bij het overleg inzake stedenbouwkundige aangelegenheden; wij kunnen voor ons onaanvaardbare plannen ter vernietiging aan de Kroon voorleggen. Het kan ook anders. Alkmaar stuurde zijn plannen naar de Bond. Leeuwarden en Haarlem brachten hun plannen tijdig in de openbaarheid, zodat de planologen tijdig de wensen en bezwaren onder ogen kregen. Maar in Den Bosch houdt men liever geheime raadsvergaderingen. Stemmen van buiten de raadszaal vinden nauwelijks weerklink.' Ton Koot: 'De raad achtte zichzelf immers competent genoeg om het plan op zijn merites te beoordelen! Dat vind ik op zijn minst gezegd nogal voorbarig. De Bossche raad mag politiek misschien competent wezen; op een zo specialistisch terrein als een structuurplan lijkt mij die competentie twijfelachtig. Ik geloof eerder, dat Den Bosch graag modern wil wezen ten koste van alles. En daarom schrikt de raad er blijkbaar niet voor terug om eenderde van de oude stad te vermoorden. Ik krijg steeds meer de indruk, dat wij tegen slopers aan het praten zijn'. [105]

Dam of nieuwe brug bij de Oude Dieze

In de raad van vrijdag 31 juli 1964 deelt wethouder S. mee, dat het nog niet zeker is of het bruggetje aan de Oude Dieze vervangen wordt door een dam met duiker dan wel door een nieuwe brug. Dit krijgen de raadsleden te horen, nadat twee leden zich hebben uitgesproken voor het behoud van het pittoresk hoekje, dat Den Bosch door de aanwezigheid van de Binnendieze hier bezit. Men krijgt de indruk dat die beide raadsleden om een gunst hebben gevraagd. Immers even later deelt de wethouder mede, dat om redenen van technische aard het niet mogelijk is het karakteristieke watertje volledig te handhaven. Wat die redenen zijn? [106]

'De lezer aan het woord'

Na enige maanden stilte en in afwachting van de toegezegde tentoonstelling vraagt het Comité Behoud Binnenstad opnieuw aandacht voor de gang van zaken rond het Structuurplan 1964. Het Comité verwijt de gemeente dat de burgers nog steeds geen inzage kregen. Ook heeft men nog niets gehoord over de aangekondigde tentoonstelling. Als straks het structuurplan geheel is uitgevoerd, dan zal de Bossche middenstand en met name de groep kleine middenstandszaken en bedrijfjes, die zo typisch bij een binnenstad behoren, goeddeels uit het stadsbeeld zijn verdwenen. Het Comité betreurt niet, dat Bandsepoort, Bonengang of Kemelsharenhoek - om er enkele te noemen - gesloopt zullen worden. De vraag is: Wat komt er voor in de plaats?

Komen er comfortabele woningen voor Bosschenaren of gaat onze voortreffelijke plantsoendienst iets met de vrijgekomen ruimte doen? Helaas - zegt het Comité - het antwoord is niets van dit alles. De afbraak dient om het verkeer iets meer ruimte te geven. En dan laat het Comité een lijst volgen van negentigtal situaties waar de stadsbebouwing ingrijpend, onherstelbaar en onherkenbaar zal worden verminkt, terwijl de burgemeester de garantie had gegeven, dat met de uiterste zorg

zal worden gestreefd naar het behoud van het historisch karakter en de sfeer van de oude binnenstad. [107]

Opnieuw vraagt het Comité in deze krantenrubriek de aandacht. Herinnerend aan het structuurplan, dat 10 jaar eerder door de gemeente werd voorgesteld en door de raad werd goedgekeurd én door deskundigen aanvaard, stelt het Comité dat het nieuwe structuurplan dezelfde doeleinden nastreeft als het oude plan. Sindsdien zijn de gedachten geëvolueerd en is dit plan verlaten. Het oude plan zou een vernietigende aanslag op de stad zijn geweest. Men is gelukkig niet aan de uitvoering van dat plan toegekomen. Het andere plan zal ook een ernstige aanslag op de Bossche Binnenstad betekenen. Het Comité vraagt zich af of dit plan over 10 jaar óók weer niet achterhaald zal zijn? Men adviseert daarom: Gemeente doe geen onherroepelijke dingen, trek lering uit het jongste verleden en ga door met studeren. Blijf intussen uiterst voorzichtig met het afbreken van de stad.

Voorts stelt men dat een oud gebouw met restauratie aan te passen is aan de meest moderne eisen. De gemeente moet zich dus realiseren, dat dit structuurplan geen vast en onherroepelijk plan is, zodat men een afbraak niet kan wettigen door uitsluitend te stellen dat dit plan deze afbraak eist.

Vervolgens wordt gesteld dat het onmogelijk is voor de Bossche binnenstad een saneringsplan op te stellen zonder een diepgaand verkeersonderzoek. [108]

Eenrichtingsverkeer in binnenstad

Met ingang van dinsdag 3 november 1964 wordt het eenrichtingsverkeer in de binnenstad ingevoerd. Dit zal de gewoonte van het zich door de binnenstad verplaatsen grondig wijzigen. Ongetwijfeld is dit een eerste stap in de reeks maatregelen om het verkeer naar de binnenstad te demotiveren. en wat zal hiervan de invloed zijn op het structuurplan? [109]

Den Bosch op het matje geroepen!

Pijnlijk voor het gemeentebestuur, maar een ruggesteun voor alle andersdenkenden is de kop in het *Brabants Dagblad* van 6 november 1964, 'Den Bosch moest eigenlijk door Den Haag op 't matje geroepen worden', 'Structuurplan volkomen verkeerd behandeld'. De oud-burgemeester van Amsterdam mr. Arn.J. d'Ailly, schrijft in het tijdschrift '*Heemschut*' onder de veelzeggende kop: 'Foei 's-Hertogenbosch': 'Het ware te wensen dat het gemeentebestuur van Den Bosch door de regering ter verantwoording geroepen werd over de verkeerde methode die is gevolgd bij de behandeling van het structuurplan, na twee geheime gemeenteraadszittingen slechts één week laten verlopen tussen de bekendmaking van de uitgebreide plannen en de openbare behandeling in de gemeenteraad. Dat deze methode in strijd is met de grondslagen van de gemeentewet en aan het feit dat zij de hantering van de monumentenwet van 1961 ernstig bemoeilijkt, heeft het Bossche stadsbestuur blijkbaar voorbijgezien' aldus mr. d'Ailly, 'Nieuwe structuurplannen en binnenstadplannen zijn voor elke gemeente en haar burgerij van ingrijpende betekenis. Men behoort aan zulke plannen zeer ruime bekendheid te geven, opdat burgerij en belangstellenden alle gelegenheid krijgen van hun inzichten te doen blijken. Doet men dit niet - en in Den Bosch heeft men dit volledig nagelaten - dan wekt men verdenking van vrees voor kritiek en van de wens de plannen in een onderonsje te willen afdoen. Den Bosch heeft de algemene belangstelling van de burgerij en de burgerzin van de inwoners miskend en tegelijk de pas afgesneden aan buitenstaanders-deskundigen en organisaties, zoals *Heemschut* om de plannen bevruchtend te beïnvloeden', aldus d'Ailly. [110]

De *Bond Heemschut* heeft eerder reeds bij Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant geprotesteerd tegen de zijns inziens onjuiste gang van zaken die bij de behandeling van het Bossche structuurplan is gevolgd.

Gedeputeerde Staten zijn van mening dat het Bossche structuurplan niet beschouwd kan

worden als een intergemeentelijk structuurplan. Zij hebben reeds vorig jaar hun bezorgdheid hierover uitgesproken.

In de laatste raadsvergadering van 1964 worden de verkeersproblemen van de traverse besproken en de oplossing van de verkeersknoop bij Willemsplein en Wilhelminapark, waarvoor prof. Heetman een oplossing had bedacht. De KVP-raadsfractie dient in deze vergadering de volgende vraag in: 'Heeft het college van B&W kennis genomen van de uitlatingen van mr. Arn.J.d'Ailly in de functie van voorzitter van de *Bond Heemschut* en de schriftelijke antwoorden van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant op de begroting 1965, betreffende de kortsluiting enerzijds tussen de bevolking en gemeentebestuur, voor wat betreft de sanerings-aspecten van het structuurplan en anderzijds tussen de omliggende gemeenten en het gemeentebestuur voor wat betreft de annexatie vervat in hetzelfde plan'.

B&W antwoorden op de hoogte te zijn. [111]

Verkeersingenieur

In november 1964 studeren de eerste verkeersingenieurs af aan de afdeling Weg- en Waterbouw van de TH te Delft. De verkeersingenieur zal zowel de ruimtelijke ordening als de weg- en waterbouwkunde in de gaten moeten houden; hij is planoloog en verkeers-technicus tegelijk. Hij moet er voor zorgen, dat wat op papier is uitgedacht ook gerealiseerd kan worden. Een van deze afgestudeerden is ir.E.Sauren (30), die in 1964 in dienst treedt van Den Bosch. In de paar maanden dat hij hier werkt, heeft hij zich voldoende georiënteerd in de Bossche verkeersproblematiek. 'In Den Bosch staat men er verkeers-technisch beschouwd - aldus Sauren - niet veel beroerder voor dan in al de andere steden met een lange historische achtergrond'. De kern van het vraagstuk is naar de mening van Sauren, en dat klinkt hoopvol, de handhaving van de binnenstad, ondanks de enorme toename van de verkeersdruk! 'De binnenstad moet leefbaar blijven binnen het kader van haar culturele waarde, maar dient ook effi-

ciënt en vlot bereikbaar te zijn' naar de mening van Sauren. Plat gooien van het centrum is absurd en komt als oplossing niet in aanmerking. Leefbaar houden wil echter ook niet zeggen' - en hier komt dan het addertje - 'dat de bestaande toestand gehandhaafd moet blijven. Bepaald niet!'. [112]

En hiermede zitten wij weer in het spoor van het Structuurplan, dat de gemoederen van de Bosschenaren blijft beroeren.

Voor ir.H.Geurtsen, directeur van de dienst gemeentewerken, is de leegloop en het verkommen van de oude stad een reële zorg. Hij is van mening dat in het algemeen gezegd kan worden 'dat er een tendens bestaat in de richting van' hoe voorkom ik, dat de oude stad verlaten wordt'. In Amerika heeft men het anders gezien. Daar heeft men de binnenstad aan haar lot overgelaten en is men grote winkelcentra gaan bouwen buiten de steden. Het gevolg is - 'en hier is nog steeds Geurtsen aan het woord - 'dat verschillende Amerikaanse steden tot afbraak gedoemd zijn. In heel Europa doet men juist alle moeite om de oude kern van de steden te bewaren. Om dit hart te redden is in vele gevallen een injectie nodig.' [113]

En bij die injectie, daar ligt nu de kneep! Daarover gaat nu juist de discussie, ontbrand door de geheimzinnigheid rond het structuurplan.

Aankoop van panden en ruiling van grond

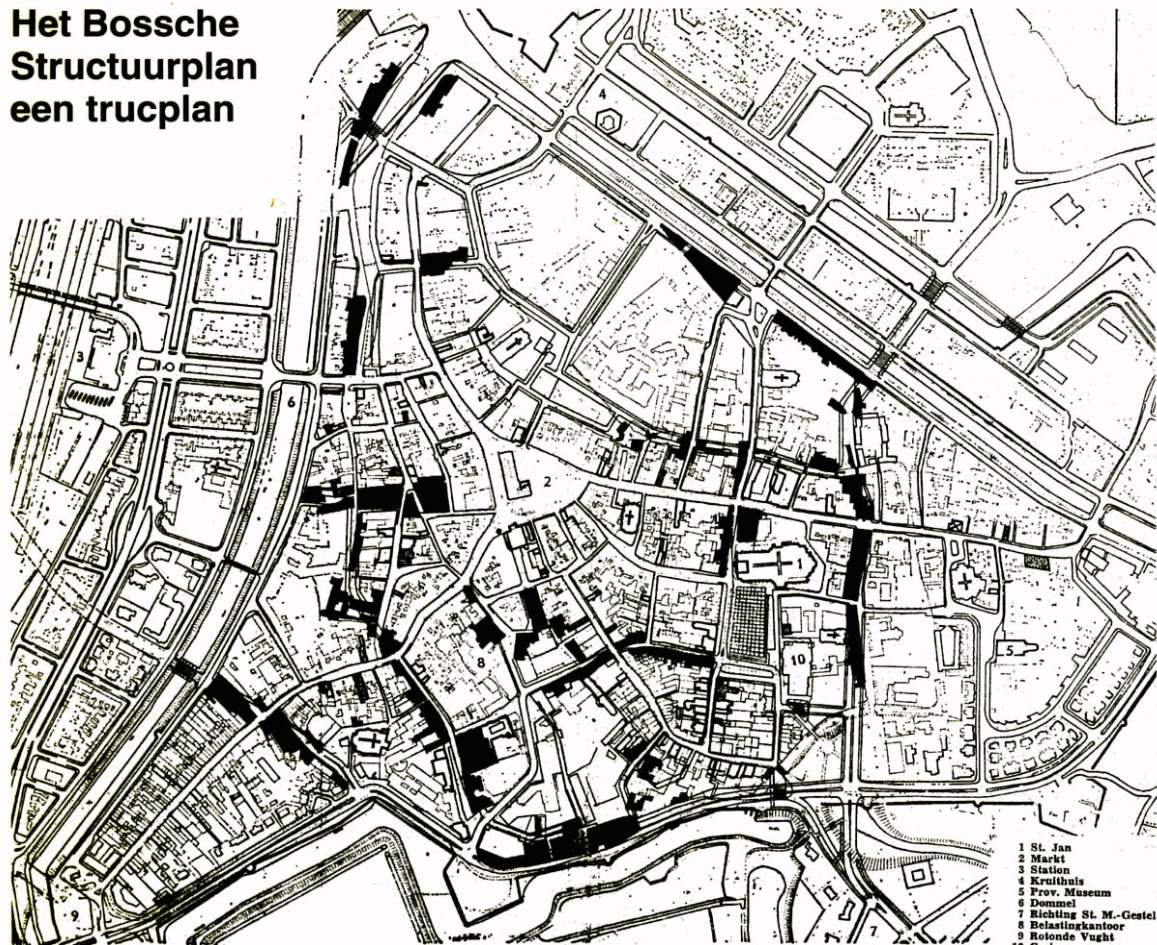
De realisering van het basissaneringsplan - wij zijn bijna vergeten dat aan het structuurplan een saneringsplan ten grondslag ligt - vergt de aankoop van een aantal panden en gronden. Ter uitvoering van de doorbraak naar de Zuid-Willemsvaart zijn onderhandelingen gevoerd om te komen tot verwerving van het gebouwencomplex aan de Hinthamerstraat en de Louwsepoort van de R.K. *Vereniging tot bevordering van Industrie en Huishoudonderwijs voor Meisjes, St. Anna*. Voor deze doorbraak is in de vergadering van 8 januari 1965 besloten de panden Hinthamerstraat 108/110 aan te kopen. Het complex gebouwen Hinthamerstraat 100 en Louwsepoort 2 en 4 bestaat

uit een oud herenhuis aan de Hinthamerstraat (kantoor, magazijn, internaat- en woonruimte), een industrieschool met ingang aan de Louwsepoort en een daaraan gelegen woning. Ter vervanging van een en ander zal in het uitbreidingsplan Zuid II een kantoor met twee bovenwoningen worden gebouwd; tot verkoop van de benodigde grond is inmiddels reeds besloten. Ook op andere punten in de stad worden ter voortzetting van het reeds enige jaren gevoerde beleid onderhandelingen gevoerd en panden en gronden verworven met instemming van de raad. Het terugkomen op de reeds jaren gevolgde weg en dit zonder gezichtsverlies is nauwelijks nog voorstelbaar!. [114]

Structuurplan is een trucplan

En dan komt het *Brabants Dagblad* van 4 maart 1965 met de koppen: 'WAAROM MAG DE BURGERIJ NIET WETEN WAT ER MET DE STAD GEBEURT?' 'Het Bossche Structuurplan een trucplan', 'Binnenstad wordt omgeploegd zonder studie, zonder overleg en zonder discussie', 'Elk contact verboden' en de redacteur vangt zijn artikel aan met: 'er is reden om heel erg ongerust te zijn over de toekomst van de Bossche Binnenstad. De gemeente is bezig met de aankoop van panden voor de sloop. Ze moeten ten offer vallen aan grote verkeersdoorbraken, die aanstonds het oostelijk eind van de Hinthamerstraat en het zuidelijk eind van de Vughterstraat van het hart van de stad zullen afsnijden, en die elders het bestaande oude stadspatruon vrijwel zullen omploegen. En dit alles gebeurt op basis van het Structuurplan 's-Hertogenbosch, dat vorig jaar juli door de gemeenteraad is aangenomen en waarvan niemand, buiten een paar mensen op het stadhuis, het fijne weet', aldus de redacteur van het *Brabants Dagblad* en hij vervolgt: 'Het is ook zonneklaar, dat niemand het mag weten. B&W hebben voor zover dit het structuurplan betreft, elk contact tussen de gemeentelijke diensten en de publiciteit verboden. Niemand weet ook wat het structuurplan nu eigenlijk is. De enige officiële publicatie bestaat uit

Het Bossche Structuurplan een trucplan

Waarom mag de burgerij niet weten, wat er met de stad gebeurt? Met zwart aangegeven delen zullen bij uitvoering van het plan worden gesloopt. Brabants Dagblad 4 maart 1965.

een wat armelijk pamflet van nog geen vijftien gestencilde pagina's tekst, enige weinig zeggende schema's en twee kleurenfoto's van plattegronden, die slechts de voornaamste verkeersverbindingen laten zien...'. De redacteur stelt verder: 'wij zijn nu acht maanden later. Het huis van de Bossche burgerij wordt gesloopt, verbouwd, dreigt onherstelbaar van karakter te veranderen. Mag de Bossche burgerij asjeblijft weten wat er met haar huis gaat gebeuren?...Waar voorlichting verstek laat gaan, ontstaan bange vermoedens...'. [115]

Men gaat zich afvragen of de raad wel op de hoogte is geweest en deskundig en kritisch genoeg om alles door te hebben. Er zijn aan-

wijzingen dat een en ander aan de raadsleden is ontgaan. En de redacteur vervolgt: 'De truc is deze: het Structuurplan 's-Hertogenbosch is er door B&W bij de raad doorgedrukt door er de klemtoon op te leggen dat het slechts is 'een kader waarbinnen de facetplannen worden gerealiseerd', anderzijds als 'leidraad' om particuliere plannen en investeringen te voorkomen, die tegen het stedenbouwkundig beleid van de gemeente ingaan. Met andere woorden: in feite heeft de raad zich nergens toe verplicht; het structuurplan heeft niet de geldigheid van een wet. Pas bij de uitvoering van onderdelen, die écht geld gaan kosten, zal de raad definitief beslissen en zullen de besluiten door GS moeten worden goedge-

keurd. Intussen hanteert het gemeentebestuur het structuurplan alsof het een volwassen en voldoende plan is'. [116]

Reacties van krantelezers

Onder de kop 'Wat gebeurt er in Den Bosch?' drukt het *Brabants Dagblad* van 8 maart een aantal reacties van trouwe lezers af. 'Hulde en dank voor uw tijdige bijdrage', schrijft Domien van Gent, een van de leden van 'het eenmanscomité-Binnenstad', aan de zo dringend noodzakelijke, publieke meningsvorming inzake het vermaledijde-Bossche B&W-truoplan. Alle lof voor de hoge kwaliteit van uw bijdrage', en in aansluiting daarop voegt Domien toe: 'Hulde aan de man, die zich door zijn moedig en baanbrekend werk onschatbare verdiensten heeft verworven voor onze stad: mr. H. Bergé. Ik hoop het binnen afzienbare tijd te mogen beleven, dat hem het ereburgerschap wordt verleend van zijn vaderstad, waarvoor hij met zoveel vuur en voorbeeldige burgermoed in het krijt is getreden. Als weinig anderen komt hem deze onderscheiding toe.' Het artikel in het *Brabants Dagblad* van 4 maart opent de ogen van velen. 'Uw redacteur verdient alle lof voor de alarmering van de publieke opinie' of 'Nu de knuppel in het hoenderhok ligt, is er weer hoop dat de binnenstad toch nog ongeschonden uit de strijd komt' en 'Nu ik meer weet en velen met mij stel ik voor een protestmars te organiseren'; het is slechts een greep uit de vele reacties! [117]

De ANWB laat weten nooit een antwoord te hebben ontvangen op het telegram, dat deze bond naar de raad zond; ook de *Bond Heemschut* ontvangt geen antwoord. [118]

Gemeente maakt haast met expositie

Het *Brabants Dagblad* van 9 maart 1965 kan berichten uit betrouwbare bron vernemen te hebben, dat het gemeentebestuur van Den

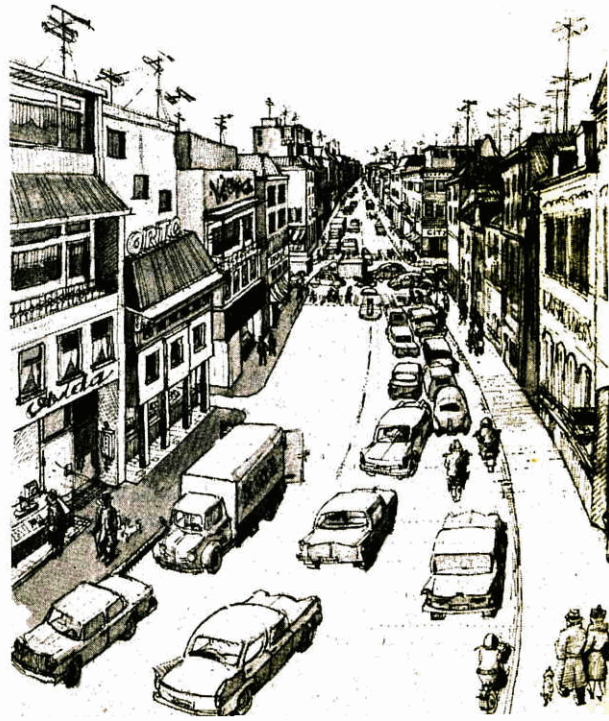
Zo zag het gemeentebestuur de St. Jorisstraat als kernslagader. Tekening C.J. Versteeg. Brabants Dagblad 9 maart 1965.

Bosch haast gaat maken met de expositie, die de Bossche burgerij aanschouwelijk moet voorstellen, wat B&W met de stad van plan zijn. Is dit een reactie van gemeentezijde op het krantartikel van 4 maart 1965?

Deze mededeling gebruikt de redacteur als inleiding voor een nieuw doorwrocht artikel over het structuurplan, dat in feite niet meer is dan een verkeersplan. 'Het verkeersplan van B&W voor de binnenstad is een heilloos plan, omdat het veel kapot maakt, veel geld kost dat beter kan worden besteed en niets oplost.' De auteur van het artikel stelt onder meer, dat B&W naar de Bossche binnenstad geen vinger behoeven uit te steken voordat zij daarvoor wetenschappelijk gefundeerde argumenten aan de raad en de burgerij kunnen voorleggen. Aan dit artikel zijn enige foto's en zeer illustratieve tekeningen toegevoegd, die voor eenieder een zeer aansprekend beeld oproepen van de stad na realisering van het structuurplan. [119]

Vragen in de Bossche raad

'Gebruikmakend van artikel 13 van het reglement van orde van de Bossche gemeenteraad worden aan B&W de volgende vragen voorgelegd:

*De vierstrokige binnenstadsring zou de Hinthamerstraat ter hoogte van de Clarastraat doorsnijden. Tekening: C.J. Versteeg
Brabants Dagblad 9 maart 1965*

1. 'Heeft het college kennis genomen van de publikaties in het *Brabants Dagblad* d.d. 4, 9 en 10 maart '65 inzake het op 14 juli 1964 door de raad vastgestelde structuurplan?'
2. 'Is het college niet met ondergetekenden van mening dat...! en dan volgen er een aantal vragen, die de tot dan toe verschenen artikelen betreffende het structuurplan als onjuist, valselijk en tendentius bestempelen.'
3. 'Is het college niet met ondergetekenden van mening, dat de in de aangehaalde publikaties tot uitdrukking komende communicatie-stoornis voorkomen had kunnen worden, indien de door de voorzitter van uw college aangekondigde en door de raad warm aanbevolen publicatie rond - en introductie van - het structuurplan bij de burgerij - met name in de vorm van een tentoonstelling - tijdig had plaats gevonden en welke toezegging kan het college ten deze thans doen'. [120]

De antwoorden van burgemeester en wethouders

Voor de duidelijkheid en voor goed begrip volgen hier de antwoorden van het gemeentebestuur op de vragen.

Het antwoord op de eerste vraag luidt: 'Ons college heeft inderdaad en wel met grote verwondering en verontwaardiging kennis genomen van de artikelen in het *Brabants Dagblad* d.d. 4, 9 en 10 maart 1965, inzake het op 14 juli 1964 door de raad vastgestelde structuurplan'. Alle onderdelen van de tweede vraag werden door B&W nagenoeg geheel beantwoord met citaten uit de publicatie over het structuurplan in het *Brabants Dagblad* van 18 maart 1965.

Op de derde vraag luidt het antwoord van B&W: 'De in de aangehaalde publicaties tot uitdrukking komende communicatiestoornis kan niet aan ons college worden verweten. Wij zijn van mening, dat zelfs voor een veel minder 'rigoureuze kanttekening' het op de weg van het dagblad had gelegen zich bij ons over de juistheid daarvan te overtuigen. Er kan ons niet worden tegengeworpen dat wij voor publiciteitscontacten niet openstaan.

Uw raad zal het met ons eens zijn, dat de decisie op welke wijze met het plan verder in de openbaarheid te treden gezien de vele aspecten, geen gemakkelijke is geweest.

Nadat uw raad het structuurplan had aanvaard, zijn wij op velerlei wijze in de publiciteit getreden. De voorzitter en andere leden van ons college hebben verschillende voordrachten gehouden over het structuurplan en het deelplan binnenstad, toegelicht met kaarten, ondermeer voor middenstandsorganisaties, jongerenorganisaties, representatoren op het gebied van de groothandel, de studieclub van katholieke werkgevers, geestelijkheid, officieren en een kring van economen.'

In deze opsomming ontbreken de belanghebbende Bosschenaren, bewoners van de binnenstad, leden van de historische sectie van het Provinciaal Genootschap om er enkele te noemen. Wat de expositie betreft is het antwoord van B&W: 'wij zijn niet volledig in onze bedoelingen geslaagd, met name niet ten

aanzien van het inrichten van een tentoonstelling. Wil deze aan haar doel beantwoorden dan vereist de voorbereiding een omvangrijke arbeid. Onze toezegging deze in het afgelopen najaar te doen plaatsvinden, konden wij daarom niet nakomen. Dit was geen nonchalance, doch een gevolg van overbelasting van degenen op wier schouders de zorg voor deze tentoonstelling komt te rusten. Dat het dagblad over de prioriteit van de tentoonstelling anders oordeelt is verklaarbaar. Een en ander neemt niet weg, dat wij zullen blijven bevorderen, dat de tentoonstelling op korte termijn plaats vindt en dat ook overigens het structuurplan - vooral bij verdere uitwerking daarvan in concrete plannen - zoveel mogelijk publiciteit zal krijgen.' En B&W vervolgen hun betoog met: 'Resumerende menen wij naar aanleiding van de publikaties in het *Brabants Dagblad* te kunnen zeggen, dat de beschuldigingen aan uw raad en ons college onjuist zijn, dat men over het plan of over onderdelen daarvan van oordeel kan verschillen, doch dat een discussie over een intuïtieve beoordeling thans weinig zin heeft.' [121]

Amende honorable

Naar aanleiding van bovengenoemd initiatief van de drie raadsleden en de beantwoording door het college van B&W van de gestelde vragen heeft er een gesprek plaats met de redactie van het *Brabants Dagblad* en de burgemeester (?). En dan komt de krant onverwacht en tot grote verrassing van de Bossche lezers met de koppen: 'Nadere toelichting van Gemeente Den Bosch verplicht ons tot amende honorable' en 'Het structuurplan bij nader inzien geen trucplan' en de redacteur schrijft: 'Oprechtheid en onze plicht een goede voorlichting te geven eisen dat wij ten aanzien van een aantal van de door ons in die artikelen genoemde feiten en ten aanzien van de daaruit voortvloeiende conclusies en beschuldigingen aan het adres van het gemeentebestuur, amende honorable maken. Wij willen erkennen dat een aantal ons verschaft inlichtingen door ons onvoldoende gecontroleerd zijn, waardoor wij als

waar en vaststaand hebben aangenomen wat, bij nader inzien, niet allemaal zo waar en vaststaand blijkt te zijn. En eigenlijk: gelukkig niet zo waar en vaststaand omdat nu ook is gebleken, dat de bedoelingen en handelwijzen van het gemeentebestuur geen wantrouwen verdienen in die zin, dat volgehouden zou kunnen worden dat het gemeentebestuur de Bossche bevolking om de tuin zou trachten te leiden. Wij hebben tot ons genoegen kunnen constateren dat er terzake van het structuurplan een, mogelijk niet altijd even gelukkig, maar beslist wel oirbaar beleid wordt gevoerd. Dit dan geheel los van het feit, dat op zuiver zakelijke gronden natuurlijk een aantal *bezwaren onderzijds* tegen het structuurplan blijven gelden.' [122]

De redacteur gaat verder: 'Wanneer wij dit alles erkennen, dan is het vanzelf sprekend dat wij de agressieve of achterdochtige toon van onze artikelen betreuren. Deze toon kwam voort uit een grote bezorgdheid, bij ons gewekt door vermeende feitelijkheden, die niet met de waarheid in overeenstemming bleken...' Ten gemeentehuize wordt verzekerd dat alle plannen gebaseerd zijn op tellingen, onderzoek en adviezen van deskundigen en tot stand gekomen onder supervisie van ir.J.A.Kuiper.

Een onverwachte verrassing is het nu ook te vernemen waarom de gemeente het acceptabel acht de oostelijke en de zuid-westelijke uitlopers van de oude stadsdriehoek af te snijden. Er worden weinig monumenten aange troffen en voorts behoren deze delen niet tot de oude vestingstad!!! Uit een historisch oogpunt is deze afsnijding in de ogen van de gemeente geen belangrijke ingreep! Bovendien heeft er reeds een afname van de neringdoenden plaats in die delen! [123]

Bezwaren die blijven

Wat de kritiek op het structuurplan betreft beperkt de krant zich tot één aspect van het zogenaamde deelplan Binnenstad. Men beschouwt de gordelweg door het Bossche Broek en de doorsnijding van de binnenstad op twee plaatsen door een binnenstadsring ter

breedte van vier rijbanen een te vergaande ingreep. Nog afgezien wat daarvoor afgebroken moet worden, vindt men dit een zodanige vorm van verkleining van de binnenstad, dat een verdere verkleining van de stad bij voorbaat gemakkelijk wordt gemaakt. Er is geen aanleiding voor de burgerij om niet veront-rust te zijn. Bovendien is het gemeentebe-stuur bezig te trachten het aantal van 448 panden op Rijks Monumentenlijst te reduce-ren tot 106, om met de plannen een vrijere hand te krijgen. [124]

Deze factoren maken 'de ongerustheid, vrees en achterdocht bij het publiek toch minstens wel verklaarbaar'. Hier komt nog bij dat wet-houder S. meerdere malen de verzekering geeft dat het structuurplan een elastisch plan is dat slechts gehanteerd zal worden als beleidslijn, hetgeen de verontrusting onder de burgerij juist doet toenemen. [125]

Naar aanleiding van de reeds hiervoor besproken vragen van drie raadsleden, spreekt de gemeenteraad in haar vergadering van 26 maart 1965 uitvoering over de publi-katies betreffende het structuurplan in het *Brabants Dagblad*, in de *Volkskrant* en in *Elseviers Weekblad*. Er wordt kritiek uitge-oefend op de burgemeester: de voorlichting is traag, onvoldoende en laat geweest. Er is van kortsluiting sprake geweest en men hoopt dat de voorlichting nu stevig ter hand genomen zal worden. De burgemeester verklaart naar wegen te zoeken om de voorlichting te verbe-teren; gedacht wordt aan de aanstelling van een publiciteitsambtenaar. [126]

Expositie Structuurplan 1964

Eindelijk is het zover. In april 1965 vragen B&W de gemeenteraad een krediet van f 72.500,- voor het houden van een tentoon-stelling, die ten doel zal hebben de burgerij een deskundige voorlichting te geven over het structuurplan. Lettend op het grote belang van het structuurplan - daar is het gemeente-bestuur inmiddels wel van overtuigd - menen B&W deze tentoonstelling breed te moeten opzetten. Deze vorm van voorlichting achten zij gewenst, vóórdat zij de raad voorstellen

doen, waaraan rechtskracht is verbonden. De expositie zal plaats vinden in een tent, die speciaal hiervoor op de Markt zal worden geplaatst. [127]

Minister Vrolijk heeft voor wat Den Bosch betreft de monumentenknoop doorgehakt. Hij beslist, dat er 240 objecten definitief op de lijst moeten worden geplaatst. Dit besluit wekte destijds de indruk, dat de minister het veilige midden had willen aanhouden. Op de lijst namelijk, die de *Monumentenraad* een jaar eerder aan hem ter goedkeuring had voorgelegd, stonden 499 objecten genoteerd. De Bossche raad had op voorstel van B&W een lijst met 106 objecten hier tegenover gesteld. [128]

B&W adviseerden de raad akkoord te gaan met de definitief door de minister vastgestelde monumentenlijst, welke 240 objecten ver-meldt. [129]

In de avond van 3 juni 1965 opent burge-meester mr. B.Lambooy in aanwezigheid van ruim 100 genodigden de tentoonstelling 'Houen zo, bouwen zo', gewijd aan het Struc-tuurplan 1964. De burgemeester herinnert aan de kritiek, die het structuurplan heeft opge-roepen. Als positieve zijde hiervan ziet hij de veel grotere belangstelling voor deze zaak, dan hij had verwacht. Daardoor heeft hij zelf ook ervaren hoe belangrijk deze zaak is. Foto's, kaarten, statistieken en maquettes geven een beeld van de historische ontwikke-ling van de stad en van de wijze waarop het stadsbestuur haar in de toekomst wil uitbou-wen. Het 'klapstuk' is een gigantisch panora-mapaneel, waarop het toekomstbeeld van de stad en omgeving al gerealiseerd schijnt. Het materiaal is fraai opgesteld en geordend.

'Als wij niets zouden doen - aldus de burge-meester - zouden we de stad schade toebrengen, omdat ze dan niet zou kunnen CONCUR-REREN met plaatsen als Tilburg, Eindhoven, Oss en Waalwijk. Deze concurrentiepositie, die naijver is het, die nog al eens doorklinkt in de betogen van burgemeester en van de wethouders. In de ogen van deze heren mag de stad niet zichzelf zijn! 'We moeten probe-ren', aldus de burgemeester, 'Om de mensen zolang het verantwoord is, op een gemakke-

„HOUEN ZO“: de sfeer en het karakter van stad op de grens van zuidelijke en noordelijke nederlanden, het bourgondische leefklimaat en de eigensteedse folklore.

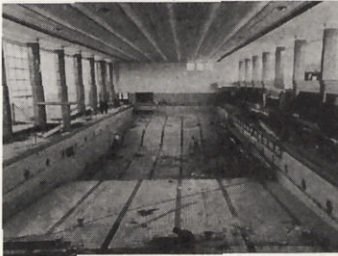
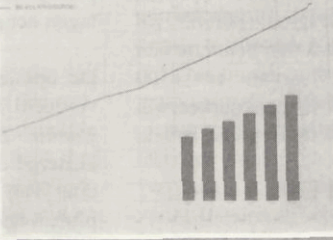
„BOUWEN ZO“: geen stilstand en afsluiting, maar met alle mogelijkheden tot gezonde groei en ontplooiing naar binnen en naar buiten, open in structuur en maatschappelijke verhoudingen. hierin voorziet

over 20 jaar floreert en glorieert het oude den bosch in een nieuwe tijd. nu 76000 inwoners in 17882 woningen. over 20 jaar 110000 inwoners in 31500 woningen. nu 15560 plaatsen in industrie en ambacht over 20 jaar 31000 plaatsen. nu 6150 personen-auto's en voor vele dreigt plaatsgebrek. over 20 jaar 27500 auto's en voor alle is er dan plaats! nu reeds 37,5 m² groen per inwoner. over 20 jaar minstens evenveel.

HOUEN ZO, BOUWEN ZO
'S-HERTOGENBOSCH

STRUCTUURPLAN 1964

HOUEN ZO, BOUWEN ZO

Het tentoonstellingsfolder van het Structuurplan 1964.

lijke wijze in het hart van de stad te brengen'. Anderzijds stelt de burgemeester zelfs, dat die binnenstad over twintig jaar misschien volledig voor het autoverkeer gesloten zal zijn. Men vraagt zich af, of dat zal betekenen of men tientallen miljoenen gaat investeren voor een periode van enkele jaren? [130]

Toelichtende beschrijving bij het Structuur-plan

In de toelichtende beschrijving wordt gesteld, dat zich in de Bossche binnenstad in toenemende mate aan bepaalde problematiek zal openbaren, met name de conflict-situatie tussen de winkelende voetganger en het gemotoriseerde verkeer op de Markt en haar onmiddellijke omgeving. Ook het toenemende aan-

tal rijwielen getuigt van dit probleem. Bij het aanschouwen van deze problematiek wordt het duidelijk dat de binnenstad aan functieverandering onderhevig is. Tot ± 1890 vonden alle functies binnen de wallen plaats n.l.: wonen, werken (handel), recreëren en het culturele gebeuren. Naarmate de stad zich, met name voor wat betreft het wonen en bepaalde facetten van werken, buiten de wallen uitbreidt vraagt de verzorgende functie van dit buiten wonen om een oplossing in de binnenstad. Het onrustbarend toenemend verkeer behoort direct, als afgeleide grootheid van het buiten de oude stad wonen, werken en recreëren, tot deze nieuwe wijze van stad-leven. En dan vervolgt de beschrijving: 'De fuctieverandering vraagt, wil men later niet van

gemiste kansen spreken, om een zeer noodzakelijke bezinning, om een geschikt maken van de binnenstad voor de functies, die zij, ook in de verdere toekomst, optimaal zal moeten kunnen vervullen. Dit is dus eigenlijk het saneren, het gezond maken van de binnenstad, waar zich nu bepaalde conflicten 'als ziekten' manifesteren.....'.

Men gaat er vanuit, dat in 1980-1990 het eindpunt van de verkeersgroei bereikt zal zijn. Bij het centrum bestaat dan behoefte aan 5000 parkeerplaatsen, waarvan er 1500 gevonden zullen worden in een parkeerwei aan de voet van de wal in de Bossche Broek. [131]

Reacties op de expositie

Het *Brabants Dagblad* schrijft d.d. 4 juni 1965: 'Expositie wel bezienswaardig, maar onvoldoende informatief', 'binnenstadsplan blijft dubieus'. 'Het Bossche structuurplan is een praatplan, een kader waarbinnen het college van B&W kan werken aan de toekomstige stadsontwikkeling, maar elk facet van die ontwikkeling moet nog afzonderlijk ter goedkeuring aan de raad worden voorgelegd. Niettemin demonstreert deze tentoonstelling eens te meer, dat het praatplan nu ook weer niet zo vrijblijvend is, dat niet al in zeer concrete zin beleidslijnen voor de toekomst zouden zijn uitgestippeld, en voorwaardelijk gesanctioneerd. Om die reden is allerwegen betreurd, dat niet vóór de aanvaarding van het structuurplan de Bossche burgerij bij de plannen is betrokken...' [132]

Het *Comité Behoud Binnenstad* uit heftige kritiek en spreekt van grootscheeps opgezette misleiding. Bovendien is niet te zien, wát terwille van de geprojecteerde doorbraken zal worden afgebroken. Het comité pleit voor het afsluiten van de gehele binnenstad voor gemotoriseerd particulier verkeer. 'Over tien jaar zal iedereen het bejammeren, dat er ook maar iets gesloopt is' zo meent het comité. [133]

Tijdens een persconferentie stelt mr. H.Bergé: 'Nu er via de wettelijke bescherming van afzonderlijke monumenten niet veel

meer bereikt kan worden, wordt het tijd, dat wij bij de minister van cultuur gaan aandringen op snelle toepassing van artikel 20 van de Monumentenwet, die de stadsgezichten als totaliteit beschermt...'. Aan het einde van deze persconferentie oppert Bergé de suggestie om bij de eerstvolgende gemeenteraadsverkiezingen te komen tot een politieke groepering die in de raad stelling gaat nemen tegen het structuurplan. [134]

De opinies binnen de stad Den Bosch zijn verdeeld in twee kampen. Enerzijds staat het *Comité Behoud Binnenstad*, waarvan mr. H.Bergé de woordvoerder is, die naar aanleiding van de expositie opnieuw een scherp protest laat horen. [135]

Anderzijds is dat het gemeentebestuur met de raad. In de vergadering van 30 juni 1965 trekt een der raadsleden, mr.V., fel van leer tegen degenen, die er geen geheim van maken, dat het structuur-basissaneringsplan niet bepaald ideaal is. Hij levert zijn onversneden kritiek naar aanleiding van het voorstel betreffende de monumentenlijst. Hij stelt onder meer: 'Het wil mij voorkomen, dat sommige lieden met het structuur-basissaneringsplan een hobby-arsenaal is aangereikt, waarmee zij naar hartelust hun ingehouden spanningen kunnen afreageren. Het gevaarlijke van deze hobbyisten is echter, dat ze met hun hamers en nijptangen niet op hun eigen kolderzolder blijven zitten, maar als een wildebras om zich heen timmeren en het slaan blijkbaar niet meer als middel maar als doel wensen aan te merken', aan het woord is nog steeds mr.V., 'En dat geschiedt dan allemaal onder het mom van stadsbelang. Als we zo nog even doorgaan, vormt het structuurplan binnenkort beslist een wezenlijk gevaar voor ruimtereizigers en ik vraag u met dit somber perspectief toch wel zeer discreet rekening te houden.... En hoe moet ik het interpreteren, dat, op één gewaardeerde uitzondering na, de pers, die beter weet en het moet weten, het niet nodig heeft gevonden van redactiewege deze onjuiste voorstelling van zaken recht te zetten? Uit wat voor mentaliteit is een houding te begrijpen die - ik kan het niet anders zien - de

vooropgezette bedoeling heeft om trappen uit te delen tegen het gemeentebestuur?

Het is daarom dat wij - en ik ben bevoegd dit te verklaren namens onze hele fractie - niet meer bereid zijn om in te gaan op de verhalen van dezelfde strekking, die we nog verder opgediend krijgen, omdat ons niets is gebleken van een objectieve benadering van deze voor onze stad zo hoogstbelangwekkende materie'. [136]

Het bovenstaande is slechts een fragment van een heel betoog met veel vuurwerk! De volgende fragmenten, jaren later door dezelfde spreker uitgesproken, kunnen wellicht het standpunt van het raadslid verduidelijken.

'...De KVP had hier een grote meerderheid en de vier wethouders kwamen ook uit de KVP. het ging allemaal zo makkelijk. Er was zo weinig weerstand, ook de PVDA had geen sterke vertegenwoordiging. Ik moet zeggen dat ik daar wel van schrok'.

Wethouder V. onderschrijft dit beeld van de politieke situatie in het begin van de jaren zestig. 'De situatie was volstrekt duidelijk. De KVP bezette 24 van de 35 raadszetels en dan had je toch niemand nodig. Je kon alles maken en breken'. Hij beschrijft het college van B&W in die dagen als 'een machtig college, waarvan nog echt gezag uitstraalde. Ze wisten alles, konden alles. Je had als raadslid niet zoveel troeven in handen om daar dwars tegenin te gaan. Bovendien, als KVP-raadslid realiseerde je dat je in het college met je eigen mensen te doen had. We hadden van huis uit, kun je zeggen, een gouvernementele grondhouding meegekregen...'. [137]

Bij een dergelijke grondhouding is het begrijpelijk dat B&W geen argumenten willen of kunnen aandragen, die betogen van tegenstanders ontzenuwen. Bovendien moet men zich realiseren, dat er in het gewraakte structuurplan elementen en ideeën waren verwerkt - juist de hete hangijzers - die dateren van jaren her, waaraan generaties raadsleden zonder veel commentaar hun stem hadden gegeven. Afwijken van een beleidslijn, die men reeds jaren volgde, was en is nog steeds moeilijk.

Om het hart van 's-Hertogenbosch

Onder deze titel schrijft H. Verwiel, directeur van de stichting *Streek VVV Brabants centrum*, een bijdrage is het julinumnummer van het tijdschrift 'Brabantia' naar aanleiding van de expositie over het structuurplan. 'Wat kan Den Bosch dan wel van zijn stadskern maken? Niets min of meer dan een uniek winkelcentrum, dat elementen bevat die moderne zustersteden nimmer kunnen creëren: de schoonheid en rust van een gesublimeerde monumentale middeleeuwse binnenstad, gerestaureerd, vol intimiteit en charme, met verrassende straten en pleinen vol winkels, met verrukkelijke terrassen, bloemen, alom fijnveilig flanerend publiek. Den Bosch zou een toeristische troef van de bovenste plank hebben die velen haar zouden benijden. Zo'n stad zou niet, zoals nu OFFICIEEL geuit, de concurrentie behoeven te vrezen van haar jonge zustersteden.... De gemeenteraden.... menen dat men alles moet doen om die oude binnenstad bij het verkeer te betrekken. Daar komen de vreemdste verkeersdoorbraken van en de plannen om kolossen van warenhuisblokken of administratietorens in het centrum te bouwen. Dat is een grandioos misverstand'.

De folder, die alle tentoonstellingsbezoekers in de hand gedrukt krijgen, karakteriseert Verwiel als volgt: 'heeft een ietwat brallende tekst. Ik lees daarin: 's-Hertogenbosch zijn plaats in alle tijden naar functie en vorm - Hart van het stadsgewest, het knooppunt van wegen: vroeger - nu - en in de toekomst, drifstig kloppend, hard werkend, sterk groeiend te midden van en samen met de deelgenoten in het stadsgewest'. Over de problemen die vanzelfsprekend bestaan, is overleg gaande. Alles wordt u getoond in 'Houen zo, bouwen zo'. Ja, het is getoond, en wel zo, dat de arge-loze kijker het allemaal gelooft. Maar wie oren heeft om te horen en ogen om te zien, die moet de criticus bijvallen die schreef: 'een grandioos misverstand'.

Verwiel sluit zijn betoog af met de volgende gedachte: 'Laat onze goede hoofdstad zich spiegelen aan het kleine Heusden. Daar heeft de gemeenteraad op 31 mei 1965 unaniem

besloten tot aanvaarding van een stadsreorganisatieplan, dat met grote piëteit het antieke stadsplan, de oude wallen en grachten en alle monumentale panden - hoe verkrot zij vaak ook zijn - in oude glorie wil herstellen...De positie van de Brabantse hoofdstad is minder dominerend dan die van vele andere provinciale hoofdsteden. Maar het Bossche prestige stoelt toch stevig op respectabele zaken. Eerbiedwaardige ouderdom, historie, traditie, schoonheid, cultuur en sfeer zijn waarden die in onze tijd opnieuw geschat worden. De Bossche regenten van thans hebben de taak hun stad, onze hoofdstad, ongeschonden over te dragen aan komende generaties'. [138]

Hobbyisten of andersdenkenden?

Edam is de eerste gemeente die overgaat tot de aanstelling van een stadsconservator. Het is architect C.W.Royaards aan wie alle bouwen verbouwplannen die verband houden met de binnenstad worden voorgelegd. Een voorbeeld dat navolging verdient, zeker daar, waar een persoon gevonden zou kunnen worden, die de grote verantwoordelijkheid van stadsconservator zou kunnen dragen geschraagd door vakbekwaamheid, schoonheidsgevoel, historische zin, realiteitsbesef en last but not least, eruditie. [139]

In oktober komt het bericht dat de minister voornemens is de oude stadskern van Elburg alsmede de terreinen onmiddellijk buiten de stadsgrachten, aan te wijzen tot beschermd stadsgezicht, als bedoeld in artikel 20 van de monumentenwet. De minister motiveert deze aanwijzing als volgt: 'Het stadje Elburg... is een van de zeer weinige voorbeelden in ons land van een stedelijke nederzetting, waarvan de plattegrond als één plan tot stand is gekomen. DE GAVE EENHEID VAN STADSKERN EN OMRINGENDE WALLEN zoals in Elburg wordt aangetroffen mag in zijn totaliteit als een architectonisch stedenbouwkundig monument van de eerste orde worden aangemerkt. De waarde als stedenbouwkundig monument rechtvaardigt tevens, dat de met de historische stadskern harmoniserende gedeelten van

de terreinen onmiddellijk buiten de stads-buitengracht mede binnen de omlijning van het te beschermen stadsgezicht worden betrokken'.

Van bijzonder belang vindt de minister in dat opzicht de weilanden ten oosten en ten noorden van de oude stad. Een en ander wordt hier vermeld omdat deze situatie vergelijkbaar is met die aan de zuidrand van onze stad. [140]

Verkeer uit de centra

Nadat er decennia lang is gedokterd aan oplossingen voor het steeds sneller groeiende verkeer, komt men tijdens studiedagen van het Nederlands Instituut voor Register-Ingénieurs en de Bossche HTS tot de conclusie, dat men op de verkeerde weg bezig is. Alle afbraken en doorbraken zullen tervergeefs blijken te zijn. Er wordt gepleit voor het geheel verwijderen van de auto's uit de binnensteden. Er is behoefte aan allround opgeleide verkeersdeskundigen. [141]

Het duurt lang voordat de pleidooien voor een verkeersarme binnenstad doordringen tot de vroede vaders. Oudejaarsdag 1965 is de reconstructie van het verkeerskruispunt Hekellaan-Pettelaarseweg voltooid. Het bruggetje is vervangen door een dam met duiker en bij die gelegenheid is het ketelhuis van het oude gemaal gesloopt en sedertdien zijn de sluisdeuren van de Grote Hekel verwaarloosd en onderkomen. Of een en ander een verstandige beslissing is geweest? Na 25 jaar gebruik is deze dam midden 1992 vervangen door een brede brug in de stijl van de oude brugjes! [142]

Niet bulldozeren

In een bijeenkomst van de *Kath. Middenstandsbond* op 18 april '66 stelt prof. Bakema, hoogleraar aan de TH te Delft, het volgende: 'Ondanks het feit dat men vindt dat er modern gebouwd moet worden, kent de gemiddelde mens niet de invloed van de bebouwde omgeving op zijn levensgedrag.

Beminde gelovigen. Hoedt u voor de bulldozer!
Jan van den Berg, 1985, pinx.

De een zegt: de binnenstad wordt vernietigd, de andere zegt: de buitenwijken worden monotoon.

Er is wel enig verband tussen beide. Vernieuwing van een stad is een CONTINU-PROCES, met vele gelijksoortige dingen naast elkaar. Als er iets uit de 20ste eeuw blijkt - (dat geen rekening houdt met de omgeving) - wordt dat wel eens een probleem. 'Bakema verklaart zich tegenstander van het 'buldozeren' in een oude binnenstad. Zij die van een oude binnenstad houden doen dat met recht omdat er een typische samenhang is die een enorme verscheidenheid toestaat. [143]

De opmerkingen van Bakema brengen een pleidooi over monumenten in herinnering van mr. P. van Vlijmen. 'Bijzondere aandacht verdient nog de groeiende stedenbouwkundige waarde van de monumenten. De toeneming van het verkeer en de nieuwsmedia hebben de vertrouwde grens van het culturele leven doorbroken, zodat de kunst en met name de bouwkunst in stad en dorp vernieuwd is door

ationale en internationale stromingen. Daar komt nog bij, dat het verschil in uiterlijk van woonhuizen, die in een stad of op het platteland gebouwd worden, geleidelijk minder wordt door de ook in snel groeiende dorpen opgetreden massificatie in de productie van huizen, waarbij gehele woonstraten door een industrie, beleggingsmaatschappij of woningbouwcorporatie ineens wordt aangelegd. In steden en dorpen gaan de nieuwe woonwijken steeds meer op elkaar lijken tengevolge van overheidsbemoeiing. 'Aldus het pleidooi van Van Vlijmen en hij vervolgt: 'bij deze nivellering van gebouwen, die ook de verschillen van stads- en dorpswoningen uitwist, zal men aan monumenten als schaarse overblijfselen van een van de moderne architectuur sterk afwijkende bouwkunst een buitengewoon grote betekenis toekennen. De waardering... zal stijgen naar mate een groeiend deel der bevolking verplicht is te wonen en te werken in nieuwe, grote en eenvormige bouwwerken, die tot stand zijn gekomen door

het monteren van in massa geproduceerde elementen.'

En tenslotte merkt Van Vlijmen op: 'Het eigenaardige van een dorps-of stadscentrum zal voor inwoners en vreemdelingen stil en bestendig getuigen zowel van de welstand van de plaats als van de geschiedenis en kunst van het voorgeslacht. Het geeft de woonplaats een cachet dat geheel nieuwe wooncentra missen. Kortom, het vormt een kostbaar en duurzaam bezit waarop de gemeenschap trots kan zijn.' [144]

Groeiend onbehagen

Er is een aantal aspecten dat het onbehagen en de verontrusting onder de Bossche burgers doet toenemen.

- Er komen publicaties in het Brabants Dagblad van een der redacteurs, die er blijk van geeft goed inzicht te hebben in de politiek rond de binnenstadsproblematiek;

- er zijn de reacties en kritieken van het Comité Behoud Binnenstad 's-Hertogenbosch. Het Comité, dat de vinger op de wonde plek weet te leggen en niet schroomt voor de verspreiding van zijn ideeën de nieuwsmedia in te schakelen;

- er ligt een groot aantal ingezonden stukken, die de voornemens van het gemeentebestuur met betrekking tot binnenstadsverkeersringen afkeuren;

- er zijn de algemene beschouwingen over de problemen van de oude steden van o.a. prof. Bakema, prof. Van den broek, ir De Boer, Van Vlijmen en van sprekers uit de kringen van Heemschut;

- er bestaan de voornemens, besluiten en ervaringen uit en met andere steden om vergelijkbare problemen op te lossen;

- er is de alles en iedereen afwijzende houding van het gemeentebestuur. Dat de eigen waarde van de oude stad onderschat, dat de mening van derden geringschat, dat de geadviseerde oplossing overschat;

er zijn de ontwerpers van het structuurplan, die geen oog hebben voor de intrinsieke en karakteristieke waarden van de stad;

- er liggen de problemen met het behoud en de restauratie van het pand De Moriaan;

- er zijn de discussies over de bouw van het provinciehuis met een 60 à 100 m hoge administratietoren midden in de oude stad;

- er is het touwtrekken rond het vaststellen van het aantal monumenten voor de Monumentenlijst;

- en tenslotte ontbreekt aan de zijde van het gemeentebestuur het vermogen om de jarenlang geuite kritiek op het beleid te beantwoorden.

Het zijn deze aspecten, die de Bosschenaren verontrusten.

Hoogwater

En bij dat alles komt dan nog aan het begin van het nieuwe jaar 1966 het alarmerend bericht; 'Statenzaal op instorten', 'Snel stutten voorkomt (voorlopig) grotere ravage in het provinciehuis', 'Verzakking buitenmuur veroorzaakt enorme schade'. De statenzaal van het voormalige provinciehuis aan de Waterstaat was opgetrokken op de kademuur van de Binnendieze ter plaatse. Het optreden van verzakkingen is waarschijnlijk te wijten geweest aan de abnormaal hoge waterstanden van die dagen en het daarop snel zakken van het water. [145]

Jarenlang was er nauwelijks sprake geweest van onderhoud. Voor de oorlog werd het water met veel zorg op één peil gehouden. Het water stond bijna altijd even hoog. Hierna kon alleen het hoge water buiten de wallen in het voorjaar verandering brengen en dan werkte het gemaal en stroomde het water de andere kant uit! In de naoorlogse jaren wisselde de waterstand regelmatig. Als een aanemer het vroeg, werd het water verlaagd. Uitstel van onderhoud lag ook in de lijn van de gekoesterde voornemens om de Binnendieze te dempen. De verzakking van de Statenzaal bracht dit voornemen zeer nadrukkelijk maar ongevraagd in de publiciteit. Het is koren op de molen van het Comité binnenstad, dat de gelegenheid aangrijpt om in de KRO actualiteitenrubriek 'Brandpuntpost' zijn voorzitter mr. Bergé hun standpunt in

zake de Dieze te laten toelichten (19-1-'66). Het Comité acht het onjuist om de recente instortingen te gebruiken als argument vóór damping en geeft als argument voor het behoud van de Binnendieze: het historisch karakter van de stroom, de schoonheid ervan en de daarmee verbonden fraaie stadsgezichten en het stedenbouwkundig uniek karakter, het nut van het water uit een oogpunt van brandveiligheid en verhoging van de aantrekkelijkheid van de gehele [146] binnenstad bij eigentijdse inpassing in de stadsstructuur. De raad distantieert zich van de suggesties door Bergé voor de TV-geopperd. [147]

Beter bestuur

Het Comité Binnenstad meent, dat de gebeurtenissen rond de Statenzaal hebben aange-toond, dat er sprake is van onzorgvuldigheid in het gemeentelijk beleid met betrekking tot de waterhuishouding van de binnenstad. De gemeente is ook tekort geschoten in het behoorlijk nakomen van de gemeentelijke toezichtplicht. De voorzitter van het Comité, mr. Bergé, is van mening, dat ook de raadsleden nalatig zijn geweest in het vragen naar oorzaken en achtergronden met betrekking tot de verzakking van de Statenzaal.

Naar aanleiding van deze teleurstellende gang van zaken wordt het voornemen opgevat bij de komende gemeenteraadsverkiezingen met een eigen lijst mee te gaan doen. Mr. Bergé is van mening, dat zijn *Comité Binnenstad* binnen de raad constructiever zal kunnen operen dan er buiten. [148]

Inderdaad komt het Comité in de loop van de maand april met een eigen lijst onder de naam Beter Bestuur. Lijsttrekker is; mr. H. Bergé en verder vermeldt de lijst de namen van een 19tal Bosschenaren. Het zal geen partijpolitieke groepering worden maar een [149] met een algemeen en positief programma. De groepering zal ten strijde trekken tegen de voornemens verpakt in het structuurplan; het programma bevat dus geen nieuwe gezichtspunten. Men zal zich beperken tot constructieve oppositie. [150]

En dan blijkt bij de verkiezingen van 1 juni

1966 het ontzag voor de gouvernementele grondhouding van de KVP een geweldige deuk te hebben opgelopen. Niet minder dan 4753 kiezers zeggen neen tegen het structuurplan en scharen zich achter het standpunt van *Beter bestuur*, dat zegt dat er ook een structuurplan mogelijk is zonder afbraak. Dat betekent 4 zetels voor *Beter Bestuur* en een verlies van 6 zetels voor de KVP, de zwaarste nederlaag, die zij ooit te incasseren kreeg. [151]

Het Uilenburgkwartier

Zoals bij de behandeling in de raad van het Structuurplan 1964 door B&W was toegezegd, zouden detailplannen voor de binnenstad worden uitgewerkt. Eind mei, daags voor de verkiezingen van een nieuwe gemeenteraad verschijnen in het lijfblad van de Bosschenaren tot grote verrassing van iedereen de koppen: 'Extra zorg voor historische bebouwing'.

'Commissie maakt studie van Uilenburgkwartier'. 'Uitgangspunt voor aanpassing: behoud van eigen sfeer'. Het college heeft besloten tot instelling van een commissie van deskundigen, die het gemeentebestuur moeten adviseren omtrent de mogelijkheden van restauratie en modernisering van het Uilenburgkwartier. In dit stadsdeel is de historische bebouwing nog voor een groot deel aanwezig. Bovendien behoort hiertoe een aantal panden, die op de lijst van de beschermde monumenten zijn geplaatst. Trouwens - en dat klinkt dan helemaal wonderlijk - ook buiten deze monumenten zien B&W nog gebouwen, die uit anderen hoofden gehandhaafd dienen te blijven, omdat zij bepalend zijn voor de sfeer van dit stadsgedeelte. Het college van B&W acht het dan ook van belang de voorbereiding van een bestemmingsplan voor het Uilenburgkwartier met extra zorg te omringen! [152]

Aan de commissie van deskundigen zal gevraagd worden om: na te gaan hoe dit stadsdeel kan worden aangepast aan de behoeften van deze tijd met als uitgangspunt het behoud van de eigen sfeer daarvan en met

name in hoeverre de bestaande behouwing, het straatbehoop en de BINNENDIEZE kunnen worden behouden! De conclusies van deze commissie zullen mede de basis vormen van het stedenbouwkundig plan voor het Uilenburgkwartier. Met name verwacht het gemeentebestuur een goed inzicht te krijgen in alle consequenties van het plan, dat binnen een jaar aan de raad zal worden voorgelegd. [153]

Ook raadsleden gevoelig voor Bossche sfeer

In de vergadering van 3 juni 1966 neemt de gemeenteraad met veel instemming kennis van het voornemen om een commissie van deskundigen samen te stellen, die de problematiek rond het Uilenburgkwartier zal bestuderen. Dit stadsdeel wordt omsloten door: Visstraat, Hoge Steenweg, Pensmarkt, Schapenmarkt, Vughterstraat, Berewoutstraat en St. Janssingel. Het betreft hier een groot gedeelte van de westflank van de stad, dat buiten de doorbraken en havendemping is gelegen. Raadslid Van de Kooi spreekt van een stap in de goede richting, die er toe leiden zal, dat het Uilenburgkwartier een toeristische bezicingswaardigheid kan worden. Hij drukt de hoop uit dat meerdere stadsdelen zullen volgen. Voor de KVP betuigen de heren Sindorf en Van Kempen hun instemmende bijval. [154]

Nog vóór de vergadering hebben de raadsleden in het Brabants Dagblad kunnen lezen, dat drie leden van Beter Bestuur een bezwaar hebben ingediend tegen het bestemmingsplan Zuid 1966: de aansluiting van de Zuiderparkweg op de Gordelweg is niet aangegeven (de gordelweg die *Beter Bestuur* een onding vond) [155]

Aan het einde van dezelfde maand dient *Beter Bestuur* nog een bezwaarschrift in tegen het voorstel om de historische rooilijn hoek Markt/Pensmarkt te wijzigen.

Het zijn maar kleine details, maar wel sfeer bepalend! [156]

Inmiddels nadert de nieuwbouw van V&D zijn voltooiing. Voorbereid wordt de recon-

structie van de Pensmarkt. De kosten worden geraamd op f 98.000,-. De uitvoering van de reconstructie wordt mogelijk gemaakt, ondanks de financieringsmoeilijkheden waarmee het gemeentebestuur te kampen had, doordat het *Grootzakencentrum 's-Hertogenbosch* een lening op zeer aantrekkelijke voorwaarden heeft aangeboden. Een der raadsleden merkt op, dat het V&D erg naar de zin is gemaakt; aan de voorzijde een wandelgebied met pergola en fontein en aan de achterzijde een plein, waar straks 50 à 60 auto's kunnen parkeren - over sfeer gesproken - en waarvoor de afbraak van woningen al volop aan de gang is en dat terwijl V&D ons heeft opgescheept met een niet zo erg mooi pand. [157]

Het gat van Nouwens - Markt 63/65

Eindelijk na ruim 20 jaren zou het gat in de noordelijke gevelwand van de markt ingevuld kunnen worden. De gemeente is in de gelegenheid het pand Markt 63/65, het pand Nouwens, te verwerven en daarvoor een bestemming te zoeken. Het pand is, zeer geschikt 'voor vestiging van een groot winkelbedrijf, dat elders zou moeten verdwijnen in het belang van een gezonde ontwikkeling der stad', Alras wordt de zakenman gevonden die met zijn panden en erven de gezonde ontwikkeling, die de wethouder nastreeft, in de weg staat. Bovendien lagen zijn panden in het tracé van de doorbraak! Contact werd opgenomen met de eigenaar die toevallig juist op dat moment uitbreidingsmogelijkheden zoekt voor zijn eigendommen aan Hinthamerstraat en Clarastraat. Hoewel de uitvoering van de doorbraak nog niet direct kan worden uitgevoerd, maar met het oog op de belangen van de firma en omdat een lange ontruimingstermijn moet worden gesteld om nieuwbouw elders mogelijk te maken, (tot 31/12 - 1970) vinden B&W een transactie op dat tijdstip oppertuun. Overeenstemming wordt bereikt met de firma over ruiling van het pand Nouwens aan de markt. [158]

In december 1966 delen B&W mede dat de schetsplannen [159] gereed zijn. In augustus '68 is er het bericht dat het schetsplan aan-

vaardbaar is; en dat er werd gewacht [160] op de uitgewerkte tekeningen.

Binnendieze en stankoverlast

Bij de saneringswerkzaamheden in het Tolbrugkwartier zijn na elkaar de Marktstroom gedempt en de Grote stroom door rioleringsbuizen vervangen. In oktober '66 is in voorbereiding het plan om de Grotestroom te dempen vanaf de Haven tot aan het Slijpersstraatje. En van hier tot aan het Gemaal van de Grote Hekel zal de Binnendieze met rust gelaten worden uit het oogpunt van stadschoon. Het Binnendieze probleem is niet enkel van technische aard en een kwestie van volksgezondheid, maar ook 'n groot financieel vraagstuk.

De directeur van het Oranje Hotel heeft de gemeente geklaagd over de stankoverlast vanuit de Dieze. Dit is aanleiding tot een discussie in de raad. Opgemerkt werd dat de binnenstadbewoners de Dieze misbruikten als vuilnisstort. Twee mannen hebben het hele jaar door werk om het vuil uit de Dieze te vissen. Achter het Oranje Hotel heeft men heel wat lege flessen aangetroffen en door een speciaal gat in de schutting werden schillen en andere etensresten in het Diezewater gekieperd. Men verwondert zich in de raad er over dat genoemde directeur heeft durven klagen! Namens *Beter Bestuur* stelt Bergé: 'Het probleem is niet de Binnendieze op zich, maar het ontbreken van een gesloten rioleering. Dat is ronduit schandalig'. Hij hekelte het voortijdig slopen van het gemaal aan de Grote Hekel. Hij stelt de gemeente als eigenaresse van de Binnendieze in gebreke en vraagt ten slotte een studie van objectieve deskundigen. [161]

Beter Bestuur informeert of de methode van reinigen van de Binnendieze met een dragline verantwoord is? Vuil water en modder vallen op straat! B&W stelden hier tegenover dat de opdracht was vuil op te ruimen! Beschoeiingen werden beschadigd! B&W stellen: beschadigde perkoenpaaltjes worden vervangen! Brugleuningen worden verbogen! Vuil-

verwijderen met de dragline is de aangegeven werkwijze volgens B&W. [162]

Beter Bestuur komt met de suggestie het oude postkantoor te handhaven als kantoor voor de binnenstad en een nieuw en groter hoofdpostkantoor in verband met de bereikbaarheid te situeren in de omgeving van het station. De prachtige panden in de Kerkstraat kunnen dan gehandhaafd blijven en behoeven niet gesloopt te worden om te worden opgenomen in de nieuwbouw van de PTT; B&W voelen niets voor deze suggestie.

Beter Bestuur ageert tegen voorstellen van B&W, die een inbreuk op het vertrouwde stadsbeeld veroorzaken. [163]

Bij de beantwoording van de vragen gesteld tijdens de begrotingsbehandeling wordt de indruk gewekt, dat het rapport over de Binnendieze op korte termijn kan worden verwacht. Op de vragen of het water van de Binnendieze nog regelbaar zal zijn én/of de gemeenteraad over deze en hiermede samenhangende kwesties volledig kan worden ingelicht, wordt verwezen naar het Rapport van de Binnendieze. [164]

Behoud van historische stadskernen nú urgent!

Dit is de kop in een krant van 19 oktober '66. Hierin schrijft een verslaggever: 'De tijd, waarin maatregelen voor de Nederlandse historische stadskernen moeten worden genomen, dringt, gezien de verschijnselen van verval, die in bijna alle steden gelijk zijn en met de dag ernstiger afmetingen aannemen'. Aldus werd gesteld in een rapport over de aanpassingen van stadsvernieuwing aan historische stadskernen, dat verscheen in het maandblad *Publieke Werken*, officieel orgaan van de *Vereniging van Directeuren van Gemeentewerken*... Het rapport bepleit nog meer de noodzaak van spoedige maatregelen... In feite is er slechts keuze, zich in een snel tempo te reorganiseren dan wel om in nog sneller tempo ten onder te gaan. Geen gemeentebestuur kan zich aan de illusie overgeven, dat het aan dit dilemma kan ontkomen door zich afzijdig te houden en van ingrijpen af te zien. Ook dán voltrekt zich hetzelfde

proces, doch ditmaal geheel in den blinde'. [165]

Ben Kroon verwoordt de problemen aldus: '...Wie het probleem van onze toekomst genuanceerder wil benaderen, wacht een halve bibliotheek vol deskundige rapporten, achterhaalde statistieken, zuinige en royale visies, pamfletten en krachtige stellingnames. Vooral het laatste, want planologie is een vak voor LIEDEN MET EEN GELDINGSDRANG...

Democratieën, of ze nu liberaal of socialistisch gezind zijn, tobben altijd met de planologie... Een democratische planologie gaat niet uit van de wensen van een man met geldingsdrang maar van wensen van een gemeenschap, van groepen, van gezinnen, van elke mens afzonderlijk. Dat is ongeveer het moeilijkste dat men van een mens mag eisen. Voorheen bemoeide de planologie zich met datgene, wat niet door het particulier initiatief tot stand kon komen. Nu bemoeit zij (de planologie) zich zelfs met de plaats van een w.c. in een arbeiderswoning...' Ben Kroon gaat verder als volgt: 'Planologie is, als men het goed wil doen, ontstellend moeilijk. Het vergt een technische kennis, artistieke bezieling, bestuurlijke moed en een flinke dosis geluk, die zelden in een persoon verenigd zijn. De hierboven door het maandblad 'Publieke Werken' en/ook door Ben Kroon gesignaleerde problematiek rond historische stadskernen vindt weldra haar weerslag in de discussies binnen een aantal oude steden. Deze discussies geven aanleiding ofwel tot acties van de burgers of tot beleidsvoorstellen vanuit de zijde van het gemeentebestuur. [166]

Zo uiten Haarlemse architecten kritiek op het gemeentelijke plan voor reorganisatie van de Grote Markt. Bij het opstellen van dat plan heeft het duidelijk ontbroken aan een man met creatieve visie. [167]

Deventer kiest voor herstel van Bergkwartier en voor behoud van de historische stadskern. De stad krijgt een modern raadhuis van ir. Aldovan Eyck, dat in al zijn onderdelen het beginsel van de structuur van de oude stad volgt. Het wemelt van straatjes en pleintjes. Het wordt een voorbeeld van modern bouwen

in een oud stadscentrum zonder conservatisme en zonder schijnarchitectuur. [168]

In pittoresk De Rijp ijvert een particuliere stichting om het plaatsje modernisering te besparen. [169]

In Amsterdam ontstaat een actiegroep, die er naar streeft de bouwvalligheid van het Amsterdamse monumentenbezit weg te werken vóór het jaar 1975, het jaar waarin de stad haar 700-jarig bestaan zal vieren. [170]

Het college van B&W van Amsterdam komt met een nota waarin het college er van blijkt geeft bewogenheid van de inwoners met betrekking tot de toekomst van de stad te delen. [171]

In Bergen op Zoom loopt de burgerij te hoop als het gemeentebestuur op een ravelijn van wijlen Menno van Coehoorn een muziekschool met openluchttheater wil bouwen. [172]

De burgers van Naarden beklimmen de barricade voor het behoud van het karakter van hun vesting. Op basis van een praatplan uit 1964, zonder enige rechtsgeldigheid, wordt door het gemeentebestuur voor een klein deel van de binnenstad een bestemmingsplan opgesteld. Op grond van dat praatplan was in dat postzegelplan in het hart van de vestingstad een plein geprojecteerd van 60x110 m. [173]

Elke mooie oude stad worstelt met problemen om op aanvaardbare wijze architectonisch stedenbouwkundig oud en nieuw bouwen met elkaar te verzoenen. De stad Groningen zit in de knoei over deze vraagstukken. Zinnige burgers lopen te hoop, om te redden wat er [174] te redden valt. Bij het gemeentebestuur slaat een bom in, als een groep van elf burgers van de stad Groningen, die de stugge ambtenarij zat zijn, een eigen verkeersplan voor de stad maken. [175]

Midden zestiger jaren is er ten opzichte van het behoud van oud stedeschoon een nieuw tijdperk aangevangen. Afgesloten is het tijdperk, waarin het restaureren van oude gebouwen en waardevolle stadscentra wordt gezien als een particuliere hobby van 'kunstminnaars' aan wie alle zin voor realiteit ontbreekt. De monumentenwet van 1961 heeft veel bijgedragen tot de veranderde opvatting. Het gaat om meer dan gebouwen, ook bomen,

wegen, straten, pleinen, bruggen, grachten, vaarten, sloten welke met een of meer tot de groep behorende monumenten een beeld vormen, dat van algemeen belang is, kunnen beschermd worden. [176]

Behoud stadskern of stadskarakter

Bij de behandeling van het begrotingsrapport in de raad van februari 1967 werd onder meer ter sprake gebracht de functieverandering van het centrum. Het centrum moet aangepast worden met behoud van het historisch karakter, aldus B&W, om de binnenstad levend te houden. Naar aanleiding hiervan stelt *Beter Bestuur* een aantal vragen. Zij gaan hierbij uit van het ETI-onderzoek, dat ruime aandacht heeft geschonken aan detailhandel en dienstverlening.

Beter Bestuur vraagt zich af, waarom deze beperking en waarom geen ruime aandacht geschonken aan de bewoning van de binnenstad en het monumentale en historische karakter van de binnenstad? 'Voorts willen zij weten waaruit dan wel de functieverandering van die binnenstad bestaat? Is deze onafwendbaar? 'Welke inhoud heeft dan de door de burgemeester beloofde uiterste zorg voor behoud van historisch karakter en sfeer van de binnenstad?' Tenslotte vraagt *Beter Bestuur*, wie de binnenstadsproblematiek onderzocht en hoe de opdracht daartoe luidde? Op deze vragen geven B&W het volgende cryptische antwoord: '...Het centrum van onze stad zal aan de juiste verhouding tussen aanpassing en behoud een grote aantrekkelijkheid kunnen ontleen.' 'Het onderzoek, waarvan de uitvoering berust bij het ETI en de afdeling sociologisch Onderzoek, zal een belangrijke bijdrage leveren tot het bepalen van deze verhouding' verwacht B&W tenslotte. [177]

In maart 1967 wordt een begin gemaakt met de sloop van het postkantoor en de belendende bebouwing in de Kerkstraat; een nieuw en modern gebouw zal er voor in de plaats komen naar ontwerp van het architectenburo Mens en Pruyn. [178].

Naar aanleiding van een eventuele vestiging

Een nieuw kantoor zal het oude postkantoor vervangen.

Brabants Dagblad 6 maart 1967.

van de RABO aan de Stationsweg vraagt *Beter Bestuur*: 'Blijft, ingeval tot een dergelijke vestiging wordt besloten, de Stationsweg in zijn huidige toestand gehandhaafd of wordt sloping toegelaten?' en 'Dienen sfeer en karakter van de Stationsweg niet gehandhaafd te worden?'

Voorts vraagt *Beter Bestuur* met betrekking tot de verbouwplannen van Kreymborg of de plannen rekening houden met de sfeer en het karakter van de Markt? En tot slot vraagt *Beter Bestuur* of er geen aanleiding is om tot de oprichting van een afdeling monumentenzorg te komen. [179].

In hun antwoord wijzen B&W Bergé er op, dat 'door de uitbreiding van het aantal aan de Stationsweg gevestigde kantoren de huidige sfeer en het karakter van deze weg niet zonder meer behouden kan blijven.' Naar de mening van het college zal 'de reeds jaren daar ter plaatse aanwezige natuurlijke ontwikkeling zich ook in de toekomst geleidelijk voortzetten. Er bestaat evenwel geen grond voor de vrees, dat deze straat niet een aantrekkelijke sfeer en karakter zal behouden.'

Ofschoon B&W niet gehouden zijn tot beantwoording van de vragen met betrekking tot de verbouw van Kreymborg menen zij dat er zich geen bijzondere belangen verzetten

tegen het verstrekken van informatie aan de raad. Het nog niet geheel uitgewerkte schetsplan voor de gevel van de nieuwbouw is door het college besproken na uitvoerige toelichting door de Commissie van Stadsschoon. 'Door de in dit plan neergelegde eigentijdse architectuur, met reminiscentie aan de verticale structuur van de historische straatwanden en met de daarin geschonken aandacht aan het subtiele spel van straatprofiel, bouwhoogten, skyline en rooilijn, wordt aan het door Bergé bedoelde stadsgezicht beslist geen afbreuk gedaan.' [180]

De stad leeft in doodsangst

'De stad leeft in doodsangst'. Deze exclamatie van mr.H.Bergé in de raadsvergadering van 11 mei 1967 om zijn verontrusting over wat hij noemt de aantasting van de sfeer en het karakter van de binnenstad kracht bij te zetten wordt óók het argument van de wethouder om 'nu eens duidelijk te stellen, dat het college van B&W er niet op uit is in de Bossche Binnenstad alleen maar te restaureren', maar integendeel 'voorstander is om nieuwbouw eigentijds toe te laten om te voorzien in de behoefte van deze tijd'. [181] Ondanks het gebruik van dezelfde exclamatie blijft het verschil in inzicht tussen mr.Bergé en de wethouder. Mr.Bergé grijpt de gelegenheid die hem in de raad van 11 mei 1967 geboden wordt om 'vast te stellen, dat de volle verantwoordelijkheid voor de aantasting van de sfeer en karakter van de binnenstad bij het college van B&W ligt' Over de verbouwing van Kreymborg oordeelt hij, dat de combinatie van oud en modern een inbreuk is op het karakter van de Markt. Voorts vraagt hij of B&W de schoonheidscommissie wel voldoende steunt en of deze commissie 'weet sfeer en karakter te beschermen'. En naar aanleiding van de mogelijke vestiging van de RABO op de Stationsweg bestrijdt hij de opvatting van B&W, dat nieuwbouw zoals die van de ABN aan de Stationsweg een natuurlijke ontwikkeling kan worden genoemd. 'Iedereen in Den Bosch vindt dat dit nieuwe pand niet past'. [182]

Ook naar aanleiding van de nieuwbouwplannen van het Groot Ziekengasthuis vraagt mr.Bergé het college te bevorderen, dat de plannen aan het bestaande stadsbeeld zullen worden aangepast. Het antwoord voelt U aan. 'In deze stad moet ook eigentijdse bouw mogelijk zijn. Het is niet mogelijk in de bestaande bebouwing alle moderne ontwikkelingen op te vangen,' voeren B&W aan ter verklaring. 'Uiteraard hebben wij bevorderd, dat de uiterlijke vorm van het nieuwe ziekenhuis niet in disharmonie komt met de omgeving,' besluit het college en ze leggen zelfs de Tolbrugstraat voor deze bouw om! [183]

'Pleidooi voor 's-Hertogenbosch'

U allen kent de huidige stad voldoende om aan te voelen, wat het college van B&W met kracht van argumenten en geruggesteund door een raadsmeerderheid in die jaren heeft aangericht. Het probleem voor de andersdenkenden was toen, hoe dit proces te stuiten, dat het unieke karakter van de stad aantast, wat de argumentatie te vinden om het tegendeel aan te tonen en hoe het stadsbestuur te zetten op het spoor van een geleidelijk en harmonisch verlopend groei- en vernieuwingsproces?

'Pleidooi voor 's-Hertogenbosch'

is de titel van een boekwerkje dat uitgegeven wordt door de stichting *'s-Hertogenbossche Monumentenzorg*. Onbekend maakt onbemind, dat moet de overweging zijn geweest bij de samenstellers van deze brochure. 'Wat zal de toekomst zijn? In onze tijd worden de huizen zelf bedreigd. Er is onderwaardering en zelfs onberedeneerde minachting ontstaan voor het oude, dat meestal slecht is onderhouden en vervolgens vaak zonder enige reden wordt gesloopt'. Deze tekst verklaart voor een belangrijk deel het waarom van deze brochure. Jan van der Eerden, lid van de Stichting *'s-Hertogenbossche Monumentenzorg* en raadslid, schrijft de tekst. In de inleiding wordt gezegd: '...nu de disharmonie met het verleden groter is dan ooit, dienen wij ons af te vragen hoe wij de culturele erfenis, die onze stad vormt, kunnen behouden voor de

*Met verwaarloosde sluisen kan men de waterstanden in de binnenstad niet beheersen.
Foto: Veronica Dénis-van Sleuwen.*

toekomst. Daarvoor zal het nodig zijn haar karakter te leren kennen en te weten waar en hoe dit wordt bedreigd.' Tot zover de inleiding van de brochure. Het is een pleidooi voor het behoud van de oude pandjes in de binnenstad. Tegenover een aantal voorbeelden van onnodige sloop kan de auteur na de restauratie van de Moriaan een toenemend aantal fraaie restauraties onder de aandacht van de lezers brengen. Dit pleidooi kan gezien worden als een stap op een nieuwe, nog onbegane weg. Een tijdige waardebeoordeling van het Bossche erfgoed heeft de planvorming voor het gebied binnen de wallen wellicht op een eerder tijdstip een andere loop gegeven. [184]

Binnendiezerapport

Uit de vragen tijdens de begrotingsbehandeling maart '67 blijkt, dat meerdere fracties met ongeduld het Binnendiezerapport

afwachten. Volgens herhaalde toezegging van B&W kon dit rapport begin 1967 worden tegemoet gezien. Het is reëel met het bepalen van een standpunt met betrekking tot het behoud van de Binnendieze te wachten tot het verschijnen van dit rapport. [185] Het *Brabants Dagblad* van 21 augustus 1968 kan eindelijk het verschijnen van het langverbeide Binnendiezerapport aankondigen. Op de titelpagina staat:

'Gemeentewerken 's-Hertogenbosch'

'BINNENDIEZERAPPORT 1968'
10 april 1968

Het is een nogal merkwaardig rapport. Op het enige punt waar wezenlijk sprake is van behoud, spreekt het rapport zich niet uit. Technisch gezien werd geadviseerd de Binnendieze grotendeels te dempen. Het rapport stelt, dat binnen tien jaar centrale riolering gerealiseerd dient te worden. De Binnendieze

wordt gevoed met sterk verontreinigd Dommelwater. Waterschap De Dommel is bezig met waterzuiveringsinstallaties. In de stad loost een aantal rioleringen op de Dieze. (in 1947: 20332 inwoners; in 1969: 8904 inwoners) Handhaving van de gehele Binnendieze is een van de duurste van de vele alternatieven, die becijferd zijn. Aan het slot wordt nog de vraag opgeworpen in het rapport of aan een geheel gereconstrueerde Binnendieze in een gesaneerde en gereconstrueerde stadswijk nog enige historische waarde kan worden toegekend? [186]

De stad telt vele voorstanders van demping om de verregaande vervuiling van het water en de bouwvallige toestand waarin de belendende bebouwing verkeert. Anderen, waaronder de groep *Beter Bestuur* in de raad verzetten zich reeds jaren tegen demping op grond van de historische en stadsverfraaiende waarde van verscheidene delen van de Binnendieze. [187]

Het *Brabants Dagblad* heeft op 22 augustus, daags na het publiceren van het rapport, de kop in vette letters: 'FAILLISSEMENT BINNENDIEZE DOOR WANBEHEER GEMEENTE' 'Wie in dit rapport naar een oorzaak zoekt voor dat faillissement kan maar tot één conclusie komen: wanbeheer van de gemeente. De uitermate slechte toestand van veel gebouwen langs en boven de Binnendieze (die volgens het rapport geen uitstel van een beslissing inzake de Binnendieze gedooft) was onder verantwoordelijkheid van het gemeentebestuur opgeroepen. De schilderachtige bouwvalligheid van de Binnendieze was niet van de ene op de andere dag ontstaan!

Naast de vraag, hoe het zover was kunnen komen, had men zich ook kunnen afvragen, of het niet raadzaam was geweest snel met de centrale riolering te beginnen gezien de benadelijke toestand van de bebouwing. Wanbeheer van de gemeente? Hoe moet men het anders noemen, dat zowel de sluisdeuren van de Grote Hekel als bij de Boombrug zo lek zijn als een mandje? Tijdens de hoogwater periode 1965-'66 stroomde het met de

noodbemaling uitgemalen water even snel weer naar binnen. Met lekke sluisen kan men de grondwaterstand niet beheersen. Het probleem van de grondwaterstand zal ook niet worden opgelost met het dempen van de Dieze.' [188]

Wanbeheer en schade

Twee raadsgroeperingen: *Beter Bestuur* en de *Jongerengroep* hebben na publicatie van het rapport het initiatief genomen om een hearing te organiseren over het Binnendiezerapport. Van gemeentewege was een dergelijke hearing wel overwogen, maar men had de waarde van zo'n samenkomst nogal twijfelachtig gevonden. *Beter Bestuur* en de *Jongerengroep* zijn er echter van overtuigd, dat het probleem Binnendieze zondanig bij de Bossche bevolking leeft dat velen de gelegenheid zullen aannemen hun mening hierover kenbaar te maken. De beide raadsgroeperingen achten de inspraak van de bevolking noodzakelijk omdat bij aanvaarding de conclusies en aanbevelingen, neergelegd in het rapport van de Bossche binnenstad een grondige wijziging moeten ondergaan. Bovendien zal in de komende raadsvergadering niet alleen beslist worden over de toekomst van de Bossche binnenstad, maar tevens over een uitgave, die nu reeds op 15 à 20 miljoen gulden wordt becijferd. Daarnaast werpen zich vraagstukken op van technische, juridische, stedenbouwkundige en esthetische aard, waarbij de inspraak van de Bossche bevolking een nuttige ruggesteun kan zijn bij de besluitvorming in de gemeenteraad. [189]

De gemeente beperkt zich tot het geven van voorlichting aan ieder, die daarom vraagt.

De chef van de afdeling kabinet en voorlichting schrijft in een commentaar op het krantenartikel van 22 augustus l.l.: 'Het gemeentebestuur van Den Bosch acht het op dit moment zeker nog prematuur om naar een schuldige te zoeken inzake de Binnendieze.' *PREMATUUR*, hoe durft hij dit te schrijven na 1½ jaar discussie!' De kabinetchef achtte dit te meer het geval: 'daar de deskundigen zich wel degelijk hadden afgevraagd of het gehele

systeem wel ooit gedeugd had? 'Hoe kon hij zo schrijven? [190] Ondanks het verweer van de kant van de gemeente blijft men er bij, dat de voornaamste conclusie die de lezer uit het Binnendiezerapport móét trekken is: totale verwaarlozing. Want hoe kan zonder dat van verwaarlozing sprake is, de huidige toestand van de Binnendiezeconstructies in het algemeen zo uitermate slecht zijn, dat zij onmiddellijk gevaar oplevert. Vast staat, dat door een eventuele demping van de Binnendieze de omstandigheden drastisch gewijzigd zullen worden. Hoe de grondwaterstand hierop zal reageren is ook voor de deskundigen een open vraag en zelfs 'een griezelige onzekerheid' [191]

Een andere vraag is: hoe kan de gemeenteraad verantwoord een besluit tot demping nemen, zonder alle consequenties er van te overzien?

De instorting van de Statenzaal is ongetwijfeld de meest geruchtmakende Binnendieze-affaire uit de historie van dit unieke waterloopstelsel. Merkw aardig genoeg wordt deze instorting in het Diezerapport niet genoemd. De schade is inmiddels hersteld. Maar de vraag blijft: wie heeft de schade voor het herstel moeten betalen? Begrijpelijk is, dat de risico's van bebouwing aan en over de Binnendieze voor rekening van de eigenaars zijn. De instorting kostte de provincie als eigenaar van de Statenzaal ruim 2 ton en de staat als eigenaar van de ambtswoning van de commissaris van de koningin eveneens ruim 2 ton. De gemeente is eigenaar van de waterloop. De juridische puzzel is voor ieder welkend mens niet zomaar opgelost met te stellen, dat de verantwoordelijkheid voor de bebouwing bij de eigenaar ligt en/of dat de gemeente slechts eigenaar is van de waterloop. Want juist het water van die loop heeft bij de instorting van de Statenzaal onmiskenbaar een rol gespeeld. De gemeente heeft als eigenaar de taak het peil van het water in de loop te beheersen en te voorkomen dat een snel wisselend waterpeil schade zal kunnen aanrichten aan de belendende werken.

Wat nu die verantwoordelijkheid betreft; volgens mededeling van de afdeling voorlichting

van het provinciebestuur is naar aanleiding van genoemde instorting wel over een schadecclaim gesproken. Met het oog op de jurisprudentie is van het instellen van een verdeling afgezien. [192]

Bossche burgers reageren

En toen ontstond de Bossche Heemkunde Kring;

dinsdag 3 september 1968

Onder invloed van alle voors en tegens met betrekking tot onnodige doorbraken en Diezedemping groeit uiteindelijk bij een aantal belangstellende inwoners van de stad het besef, dat een heroriëntering op de uitgangspunten en doelstellingen van het gemeentelijk binnenstadsbeleid doorgedreven dient te worden.

Begin augustus 1968 belt Louis Aarts met het verzoek of ik aanwezig wilde zijn bij een gesprek over het wel en wee in de stad; er zouden nog enige anderen aanwezig zijn en hij noemde enkele namen. Een bevestiging van dit telefoongesprek gedateerd 28 augustus 1968 ondertekend door Jan van der Eerden en Louis Aarts gaf aan, dat dit gesprek zou plaats vinden in het klooster van de paters Redemptoristen op dinsdag 3 september om 20.15 uur.

Op de bewuste dinsdagavond waren 18 personen bijeengekomen in de zaal van het Redemptoristenklooster aan de St. Josephstraat. Het waren: L.Aarts, H.J.H.Bossink, dr.H.P.H.Camps, G.J.F.M.Dorenbosch, J.v.d.Eerden, N.A.G.Hens pr, M.v.d.Griendt, dr.P.Hollenberg, J.v.d.Hurk, drs E.H.Korvezee, drs P.Th.J.Kuyer, drs L.v.d.Laar cssr, J.J.Luyckx, drs L.P.L.Pirenne, Kees Spierings, J.A.J.v.d. Vaart, drs F.J.v.d.Ven, dr Th.A.Wouters. De meesten kenden elkaar van bezoeken aan de bibliotheek van het Provinciaal Genootschap.

De heer Aarts, de initiatiefnemer van dit samentreffen, gevraagd naar de bedoeling er van, verzoekt om de medewerking van de aanwezigen bij het opzetten van een periodiek, dat onze stad tot onderwerp zal hebben. Een der aanwezigen merkt op, dat het uitge-

ven van een periodiek niet mogelijk is zonder een organisatie achter de hand te hebben, die een dergelijke onderneming draagt. Na een korte gedachtenwisseling wordt de vraag geopperd of het zinvol is een eigen Bossche heemkundekring te entameren? De heer Spierings weet dat in het verleden hiervoor moeite is gedaan. In 1941 had de toenmalige stadsarchivaris H.E.Ebeling hiertoe een poging ondernomen. Jaren later plaatste Tijs Dorenbosch een oproep in de krant om tot oprichting van een kring te komen. Hij ontving een

aantal adhaesie-betuigingen! Tenslotte stimuleerde Kees Spierings in 1967 een groepje jongelui om tot een Bossche heemkundekring te komen. Maar het bleef bij vergeefse pogingen. Nu, 3 september 1968, opnieuw de vraag of het zinvol is weer een poging te wagen tot oprichting van een Bossche kring. Deze vraag in rondvraag gebracht, wordt door iedereen bevestigend beantwoord. en hiermede is de grondslag gelegd voor de Bossche Heemkundekring.

HERINNERINGEN BIJ

EEN VIJFENTWINTIGJARIG

BESTAAN

De suggestie voor iets opperen is één; maar dan tot een organisatie komen met levenskansen is een andere zaak!

Om de realisatie mogelijk te maken wordt een commissie van voorbereiding voorgesteld, die de idee van een eigen Bossche Heemkunde Kring moet vormgeven. Op voorstel van de heer Pirenne gaan van deze commissie deel uitmaken de heren: L.Aarts, L.Luyckx, K.Spierings, J.v.d.Vaart en dr.Th.Wouters.

Bossche Heemkundekring i.o.

Regelmatig komen deze heren bijeen. In de eerste werkbijeenkomst d.d. 10 september wordt een organisatie-structuurschema besproken. Van deze bijeenkomst wordt door de heer Wouters een verslag gemaakt (d.d. 24/9) en verder uitgewerkt tot een praatpapier (d.d. 17/10). Hierin wordt als doelstelling voor een Bossche Heemkunde Kring genoemd: 'De commissie is van mening dat een Heemkundekring volgens een richting gevend programma eenheid dient te bewerken inzake alle activiteiten, die op heemkundig gebied worden verricht. Het doel van deze Heemkunde Kring zou dan voor onze stad kunnen zijn: het verkrijgen van een totaal beeld van de geschiedenis van 's-Hertogenbosch.' Het praatpapier gaat verder: 'Alle studies het heem betreffende, hoe uiteenlopend persoonlijke interesse en belang-

stelling ook mogen zijn, zullen vanaf het begin hierop gericht dienen te zijn.'

In een tweede bijeenkomst van de Initiatiefgroep op 5 november 1968 wordt dit praatpapier besproken en toegelicht en de vergadering verklaart zich accoord. De heer Kuyser pleit voor een ruime plaats voor de echte historische beoefening. Ten aanzien van de juridische status spreekt men zich uit voor die van vereniging. Men wordt het eens over de naam: *Kring voor Geschiedenis en Heemkunde De Boschboom*. Er moet een bestuur komen van 7 personen, gekozen door de leden. En waar heemkunde zulke nauwe banden heeft met de historie, wordt in het praatpapier bepleit, dat het bestuur zal worden bijgestaan door een adviesraad van historici ex professo. De heren: Hens, Kuyser, VandeLaar en Pirenne verklaren zich bereid hierin zitting te nemen. Tenslotte besluit de vergadering op 23 januari 1969 in het gebouw van het Pro-

vinciaal Genootschap in de Bethaniestraat een grote propaganda vergadering te houden. Daarna zal een ledenvergadering bijeen worden geroepen om te komen tot de verkiezing van een bestuur. De leden van de commissie van voorbereiding verklaren zich bereid tot dat tijdstip aan te blijven.

De Boschboom en Brabants Heem

In het prille begin reeds wordt er contact gezocht door de Stichting Brabants Heem met de Bossche heemkundekring. In een bestuursvergadering van de Stichting is er over Den Bosch gesproken. Op 6 november belde voorzitter, de heer H.Beex, de heer Spierings op met de vraag of hij iets weet van de 'Heemkring'?

Even later volgt een schrijven van de secretaris, de heer Dorenbosch, gedateerd 19 november, waarin hij twee personen uitnodigt aanwezig te zijn op de kaderdag van Brabants Heem op zondag 15 december in Oisterwijk. Hij schrijft: 'Wij zouden ons er over verheugen als U met een lid of enige leden van Uw voorlopig bestuur onze gast zoudt willen zijn. Inmiddels wensen wij U gaarne alle succes bij de voorbereidingen tot oprichting van een Bossche kring.' [193]

Op de Kaderbijeenkomst in Oisterwijk is de Bossche Heemkunde Kring i.o. tegenwoordig door K. Spierings, die geen onbekende blijkt in deze wereld van heemkundigen en door J. van der Vaart, die spoedig kennis maakt met de bestuursleden Beex, Mandos, Dorenbosch en Kakebeke en met de bestuursleden van andere kringen. Het is een ongedwongen samentreffen van heemkundekringen in een prettige en vertrouwde sfeer, die uitnodigt tot gedachtenwisseling. Met de heer A.Kakebeke kan een afspraak worden gemaakt voor een kennismakingsbijeenkomst.

Kennismakingsbijeenkomst

Op de bijeenkomst van de Commissie van voorbereiding d.d. 19 november 1968 wordt de organisatie van een kennismakingsbijeen-

komst op 23 januari 1969 uitvoerig puntsgevijs besproken:

- het programma wordt opgesteld;
- sprekers (L.Pirenne, A.D.Kakebeke en J.van der Vaart) hebben toegezegd;
- de Rederijkerskamer 'Moyses Bosch' en de toneelgroepen 'Ons Verbond' en 'Arno' zullen medewerking verlenen;
- het vignet van de kring is ontworpen en het cliché is in de maak bij stempelfabriek Verhees;
- mr. Jos Coopmans is benaderd met het verzoek toe te treden tot de Raad van Advies;
- mr. P.F.Ch.Smits is benaderd om zitting te nemen in het toekomstige bestuur;
- uitnodigingen zijn opgesteld en met de drukker in Berlicum, Grosfeld, is contact opgenomen;
- aanmeldingsformulieren zijn geredigeerd;
- adressen van personen die uitgenodigd zullen worden zijn verzameld; ook de kandidaten voor het burgemeesterambt - burgemeester R.Lambooy zal op 31 januari 1969 zijn functie neerleggen - voor zover bekend zullen uitgenodigd worden (dr.G.L.Elsen, mr.dr.L. de Gou, dhr.mr.L.M. von Fisenne, drs. L.J. van de Laar, ir.J.L. Siepman, E.J. Kolffschoten, J.P. Godwald en L.F. Jansen)

In totaal gaan er 1300 uitnodigingen uit, waarvan 1113 naar Den Bosch, 65 naar Vught, 26 naar Rosmalen en 95 naar verschillende plaatsen in het land.

- afspraken worden gemaakt met het *Provinciaal Genootschap* over het gebruik van de zaal (het kerkschip) en met de conciërge over de koffie;
 - de bibliothecaris drs. F.v.d.Ven zal een expositie inrichten.
- Dit alles is nog maar voorspel.

Dan begint het afwachten totdat én of men reageert op de aankondiging en uitnodiging voor deelname aan de kennismakingsbijeenkomst van de *Bossche Heemkunde Kring DE BOSCHBOOM*.

Pleidooi voor integraal binnenstadsbeleid

Inmiddels staan de kranten bol van artikelen over de Binnendieze: 'Heemschut bepleit

behoud', 'Schriftelijk protest tegen dempingsplannen'; *Monumentenzorg*: 'Binnendieze beschermd stadsgezicht'. 'Binnendieze-hearing, pleidooi voor behoud.' [195]

'Gemeenteraad staat voor zeer moeilijke beslissing'. 'KVP-standpunt ligt niet vast: Binnendiezekwestie nog open, maar aanvaarding dempingsplan lijkt waarschijnlijk', 'Behandeling Binnendieze-Rapport begonnen; mr.H.Bergé vraagt uitstel'. 'Binnendieze belemmert ontplooiing Den Bosch'. 'Middenstander bepleit behoud Binnendieze: schoonheid ongekende grootheid'. [196]

'Om het behoud van de totale leefsfeer: in 'Brabantia' pleidooi voor integrale aanpak binnenstad'. Deze laatste krantekop slaat op een artikel in 'Brabantia' jaarg. 18 nr. 1 van januari 1969 getiteld: 'Pleidooi voor een integraal binnenstadsbeleid.' Het heeft tot onderwerp het veranderingsproces van de oude-stad-binnen-de-wallen. Het is een beschouwing, die weer wil tenderen naar de conclusie, dat de overheidsinstanties bij elke detail-sanering slechts mogen uitgaan van het grote geheel en van alle factoren, die ook elders in dezelfde stad het leven regelen...' Het behouden van de natuurlijke gegroeidheid van de oude stad en het alleen daarin mogelijk zijnde impulserende leven, zijn' - volgens de auteurs van het pleidooi - 'alleen gewaarborgd bij een werkelijk integrale aanpak van de stadskern... aanpassing moet het devies zijn, niet vernieuwing! ... Laten wij toch goed begrijpen dat de karakteristiek van onze stad, die haar zo anders maakt als andere steden, inwoner en tourist uitnodigen om er te komen. Waarom dit niet gecultiveerd!... Moge de stadskern een gezond, bloeiend en mooi leefcentrum blijven, kloppend hart van een steeds uitgroeiende Hertogstad' aldus de auteurs van het pleidooi voor een integraal binnenstadsbeleid. [197]

Reacties op aankondiging

Reacties op de verzonden aankondiging en uitnodiging tot deelname aan de kennismakingsbijeenkomst van de *Bossche Heemkun-*

de Kring DE BOSCHBOOM blijven niet uit. Deze reacties variëren van plechtig afwijzend zoals:

'...Alhoewel ik in beginsel zeer zeker de waarde wil erkennen van het werk, dat u zich voorstelt op u te nemen, moet ik nu eenmaal eerder bedacht zijn op het afstoten van bepaalde interesses en lidmaatschappen dan dat ik er nog nieuwe bij zou kunnen nemen.' of vormelijk keurig zoals:

'Onder dankzegging voor uw uitnodiging moet ik tot mijn grote spijt berichten, dat ik, in verband met het voorzitten van een raadsvergadering, verhinderd ben...'

of extra werk verschaffend, zoals:

'Met belangstelling las ik...Gaarne nadere informatie.'

tot animerend, zoals:

'...Zelf vind ik het zeer jammer niet aanwezig te kunnen zijn. Juist, omdat ik me bijzonder interesseer voor de historie en de bijzondere dingen van de stad. Veel heb ik zelf nagelezen in allerlei boeken en tijdschriften...'

Dit zijn enige schriftelijke reacties. De meest verrassende reactie voor de organisatoren is die van het groot aantal - 270 - bezoekers van de kennismakingsbijeenkomst in het voormalige kerkship van het gebouw van het *Provinciaal Genootschap*. Het is een feestelijk treffen van personen, die de stad en haar rijke geschiedenis een warm hart toedragen. Wellicht is aan deze grote opkomst niet vreemd het besluit tot dempen van de Binnendieze, dat daags voor deze avond in de vroege ochtenduren van 22 januari na vier lange raadsvergaderingen door een raadsmeerderheid was genomen. Deze grote opkomst betekent nog niet dat de opzet van een eigen Bossche Heemkunde Kring geslaagd was. *De Boschboom* zal zich nog waar moeten maken. Veel suggesties en initiatieven lagen gereed om belangstelling te wekken en om belangstellenden enthousiast te maken voor het eigen, rijke, Bossche heem. Voorts ligt er een opzet gereed om personen, die actief willen zijn op te vangen in gespreks- en/of werkgroepen.

Hoe verder en waarmee te beginnen?

Hoe verder en waarmede te beginnen dat zijn de vragen! Er is niets aan voorafgegaan. Er is geen draad op te nemen. Er bestaat geen wenspakket, dat vormbepalend is. Er moet begonnen worden met een schone lei. Ofschoon er in de loop der jaren veel over de stad geschreven is, ontbreekt toch een eigentijdse visie, die in een kort bestek de Bossche samenleving samenvat. Er is een geweldige toename geweest van nieuwkomers in de stad én ook in het gemeentebestuur. Belangrijk is het juist deze nieuwkomers kennis bij te brengen van die stad en daardoor ook belangstelling te wekken voor die stad. De bestuurderen schijnen getroffen door een hardnekkig sloop- en dempavirus. Hoe dat virus te bestrijden? De auteur zit op de publieke tribune als de raad besluit tot demping van de Dieze. [198] Nog dezelfde dag formuleert hij met behulp van het eerder genoemde 'Pleidooi voor integrale aanpak van Bossche Binnenstad' gronden voor een bezwaar. Dank zij de hulp van enige leden van de jonge heemkring worden deze gronden verwerkt tot een bezwaarschrift voor de Kroon.

De volgende stap - en dáár was het de heer Aarts om begonnen - is het produceren van een periodiek! Tekst voor een eerste aflevering bestaat er nl.: het genoemde Pleidooi... Als ervaren acquireur verzamelt hij advertenties. En zo kan in de kortste keren de eerste aflevering van de nieuwe Bossche heemkundige serie BOSCHBOOMBLADEREN het daglicht zien in een oplage van 500 exemplaren. [199]

Dat één der adverteerders nooit zou betalen, kan Aarts dan nog niet weten! zijn advertenties staan wel aardig in een heemblad vindt de penningmeester!

In een pril stadium wordt er contact opgenomen met mr. Jan Korf, de hoofd directeur van de Rijksdienst voor Monumentenzorg, die met veel belangstelling én instemming kennis neemt van de publicatie van het Pleidooi; hem wordt ook het Diezebezwaarschrift aan de Kroon toegezonden; op 17 februari 1969 meldt de Heer Korf zich aan als lid.

Eerste werkvergadering - 18 maart 1969

Tijdens deze eerste werkvergadering van de Boschboom op 18 maart 1969 in de aula van het *Provinciaal Genootschap* draagt het werkcmité zijn taak over aan een meer definitief bestuur waarin zitting nemen de heren:

Jos A.J. van der Vaart, voorzitter
drs. L.J.A. van de Laar c.s.s.r., vice voorzitter
mr. P.F.Ch. Smit secretaris
dr. Th. Wouters penningmeester
mevrouw. A.G.H.M. van der Meer-van Hulst lid.

Aan de hand van de aan de leden toegezonden documentatie waaraan is toegevoegd een lijst van onderwerpen en projecten, formeren zich tijdens deze bijeenkomst de eerste gespreks- en werkgroepen, te weten:
de werkgroep 'Herdenking Bevrijding'
de werkgroep 'Geschiedenis algemeen'
de werkgroep 'Culturele onderwerpen'
de werkgroep 'Archeologie NOORD'
de werkgroep 'Waterlopen'
de werkgroep 'Wonen en Werken'.

Naast de reeds bestaande Raad van Advies installeert het bestuur als bestuurscommissie de Redactie van de *Boschboombladeren*.

Het is te begrijpen, dat het enige tijd zal duren alvorens voor de gehele vereniging het juiste organisatiepatroon gevonden wordt. Om de activiteiten te coördineren komt het bestuur met een werkprogramma opgesteld door de auteur getiteld: 'Stede-atlas van 's-Hertogenbosch/kader van studieactiviteiten. De vrijheid van werken zal niet worden aangetast. [200]

Het initiatief tot oprichting van een eigen Bossche heemkunde kring ontketent een lawine aan werkzaamheden zoals: administratieve rompslomp, tikwerk van brieven en verslagen en het schrijven van adressen. Een en ander is noodzakelijk om mensen te interesseren, om belangstelling te wekken en te animeren.

Op de Algemene Ledenvergadering van 18-11-1969 worden de door de secretaris opgestelde statuten en reglementen der Vereniging

besproken en vastgesteld. De vereniging werd goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 12-1-1970 nr. 30.

Het bestuur

Tijdens de Algemene Ledenvergadering van 10 maart 1970 wordt, voor de eerste maal overeenkomstig de procedure vastgelegd in de nu goedgekeurde statuten, het definitieve bestuur gekozen. Hierin nemen zitting:

Jos A.J. van der Vaart, voorzitter
mevrouw A.M.A. Vos, secretaris
drs F.M.J. van Griensven r.a., penningmeester
drs L.J.A. van de Laar c.s.s.r., vice-voorzitter (tot 20/2-'73)

mr P.F.Ch.Smit
mevrouw A.G.H.M. van der Meer- van Hulst (tot 2/4-'71)
dr.Th.Wouters (tot 2/4-'71)

Op 2 april 1971 worden in plaats van beide laatst genoemde in het bestuur gekozen: mevrouw H. van Oostveen-Chappin, die het secretariaat op zich nam en ir.L.Savelkoul.

Aan deze bestuursleden is het nu het gestelde doel te verwezenlijken. Zij hopen dit te bereiken met een programma dat: belangstelling zou wekken voor het historisch gegroeide en nog steeds aanwezige; bij de bewoners het gevoel van verbondenheid met de stad zou helpen versterken; argumenten zou aandragen om het gemeentelijk sloop- en dempavirus tot staan te brengen.

De bestuursleden zijn zich bewust dat het gaat om de identiteit, het gezicht, de sfeer kortom het eigene van de stad. Reeds zijn contacten gelegd met mr.J.Korf van de Rijksdienst van Monumentenzorg.

Sociografische Werkgemeenschap der Universiteit Amsterdam

Ook andere in dit verband waardevolle specialisten worden benaderd en uitgenodigd voor de leden van de kring een inleiding te houden over de problematiek van een oude binnenstad. Bekend is dat sinds 1962 de *Sociografische Werkgemeenschap der Universiteit van Amsterdam* zich in het bijzonder

heeft toegelegd op de studie van de Amsterdamse binnenstad. Bij deze studie zijn onder meer betrokken geweest: professor drs.G.J.vandenBerg, hoogleraar te Groningen, dr.M.vanHulsten, hoofd van de sociografische afdeling van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders en directeur van Urbanisatie van het plan Europa 2000 en professor dr.W.I.Heinemeyer, hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam.

Prof.vandenBerg is bereid te spreken over integraal binnenstadsbeleid.

Deze bijeenkomst vindt plaats op 20 september 1969 ten kantore van de Rijksarchivaris. Jarenlang onderhoudt het bestuur een goede relatie met prof.VandenBerg. Het door hem gegeven advies: beoefen de historie niet vanwege de historie - zo in de zin van 'l'art pour l'art - maar benut de historie om de hedendaagse problemen op te lossen; dat advies zal jarenlang de drijfveer voor de Boschboom activiteiten zijn.

Op 27 september 1969 spreekt VanHulsten over de problemen van de binnenstad. Hij signaleert de leegloop van de binnenstad en de angst voor wat er gaat komen en: 'Is het maatschappelijk en economisch haalbaar iets aan de binnenstad te doen? Wat zal hier kunnen groeien? Laat niet de regel gelden: als de stad groeit dan hebben wij een goede burgemeester! Wij moeten het groeien beschouwen als iets, wat toch niet tegen te houden is.

En daarom is bevorderen van groei niet nodig!'

Prof.Heinemeyer geeft op 13 juni 1970 een samenvatting van de antwoorden tijdens de gedachtenwisseling rond de activiteit 'WENSEN VAN MENSEN', waaraan in het voorjaar 1970 door 250 personen wordt deelgenomen. 'Het zou afbreuk doen aan het monumentale karakter van een oude binnenstad, wanneer deze steeds minder bewoonbaar werd.' aldus prof.Heinemeyer in zijn samenvatting.

Mevrouw ir.J.H.Mulder, voormalig hoofd van de Dienst voor stadsontwikkeling van de gemeente Amsterdam en adviseur voor deze gemeente inzake stadsontwikkeling, kunst en groenvoorziening, bespreekt op 4 september 1970 de problemen, die een historische bin-

nenstad in onze tijd oproept. Inleidster maakt duidelijk, dat de aanpak van een historische kern speciale vakkennis vraagt van betrokkenen. Wanneer ontwerpers - stedebouwers en architecten - bereid zijn geweest zich te voegen, kan men dikwijls frappante eigentijdse oplossingen aantreffen. Op 14/10-'71 verzorgde drs.P.Geudeke, geograaf in dienst van de Topografische dienst een inleiding over Luchtfotografie.

Herman Rosseau, stedebouwkundige uit Gent bespreekt op 14 maart 1973 het initiatief genomen door de Internationale Jaarbeurs van Vlaanderen tot het organiseren van een stedebouwkundige ideeënprijsvraag met het oog op het behoud en de rehabilitatie van de z.g. KUIP van de stad Gent.

Gastsprekers

Het is duidelijk, dat de hiervoor genoemde personen genodigd zijn vooral om inzicht te verschaffen in en argumentatie aan te dragen tegen het sloop- en dempavirus waaraan het gemeenteapparaat lijdt. Daarnaast zal het heem, de historie van stad en omgeving aan bod moeten komen. Hier volgen enige namen van personen, die in de beginjaren van de Boschboom zo bereidwillig zijn aan het verzoek van het bestuur om een inleiding te houden te voldoen.

Op 26 juli 1969 is drs.W.H.Th.Knippenberg, docent klassieke talen aan het *Gymnasium Beekvliet*, bereid op het laatste moment in te vallen voor een inleider, die plotseling verhinderd is. Zijn inleiding draagt de titel: 'Waterlopen, wegen en woonconcentraties rond Den Bosch'. dr.ir.D.vanDiepen, hoofd van de *Stichting Bodemkartering* rayon Zuid, verzorgt op 28 april 1970 een inleiding over: 'De bewoning van het gebied rondom Den Bosch vanaf de Voor-Romeinse tijd tot de Karolingische tijd'.

In de maanden november en december 1970 verzorgt A.D.Kakebeeke, adjunct-archivaris van de gemeente Eindhoven en bestuurslid van *Brabants Heem*, een vialt lessen over archeologische geografie.

Op 19 februari 1971 spreekt dr.F.Gorissen, de

archivaris van Kleef en bekend om de door hem samengestelde stede-atlassen. Onder de titel: 'Enige sociale en economische aspecten in het Nederrijnse gedurende de middeleeuwen', geeft spreker een bijzonder indringend en helder betoog, waarin hij de invloedssfeer en activiteiten schetst die ook op onze omgeving een stempel drukten. Deze inleidingen roepen bij de toehoorders een beeld op van de vroegste geschiedenis van stad en omgeving, waarop door het bestuur in de volgende jaren verder wordt gebouwd.

Parallel aan de onderwerpen van deze inleidingen worden excursies georganiseerd. Begonnen wordt bij het begin; op 7 januari 1970 een excursie naar het gemeente-archief en op 13 januari '70 naar het rijksarchief; Op 24 oktober '70 naar onze zusterstad Leuven; Op 17 april '71 onder leiding van de heer Kakebeeke naar De Kempen in aansluiting op de door hem gegeven lessen. Op 4 september 1971 volgt een excursie, die in het teken staat van de archeologie. Bezocht worden: Batenburg en onder leiding van prof.dr.J.Bogaerts de Herv. Kerk van Elst en het museum Kan

in Nijmegen. Op 16 september '72 gaat het Boschboomgezelschap naar Gouda en wordt daar rondgeleid door de voorzitter van de oudheidkundige kring 'Die Goude'. En op 15 september 1973 staat een bezoek aan Gent op het programma.

Werkgroepen

Zijn dit activiteiten, waaraan alle leden en vrienden kunnen deelnemen, in die eerste jaren zijn er ook activiteiten, die ondernomen worden door leden van bepaalde werkgroepen. De werkgroep 'Herdenking Bevrijding' organiseert bij de herdenking van 25 jaar bevrijding, in samenwerking met derden, van 25 oktober tot 2 november 1969 de tentoonstelling 'Bezetting, Onderdrukking, Verzet, Bevrijding'. In dezelfde periode komt van de pers het eerste deeltje van de serie Bossche monografieën getiteld: 'De bevrijding van 's-Hertogenbosch, oktober 1944'. Het was een co-productie van de bestuursleden mr.P.F.Ch.Smit en dr.Th.Wouters; JosvanderVaart verzorgte het fotomateriaal. De archeo-

*Boschboomleden discussiëren over de binnenstad.
Brabants Dagblad 12 mei 1970.*

*De bestuurstaafel tijdens de Algemene Ledenvergadering in Empel op 25 februari 1980.
Van links naar rechts: A. van den Eerenbeemt, drs F. van Griensven, mr P. Smit, J. van der
Vaart, mevr. H. van Oostveen-Chappin en mevr. A. Vos.
Foto: F.J.v.d.V.*

logische werkgroep Noord is in 1969-1970 zeer actief in de omgeving van Empel. Interessant is, dat de leden van de groep heel wat scherven uit de Romeinse tijd verzamelen op de plek, waar jaren later de tempel van Empel wordt gelocaliseerd.

De leden van de werkgroep Kulturele Onderwerpen besluiten tot een tweetal initiatieven nl.: de instelling van een werkgroep 'Tentoonstelling Hendrik de Laet' bij gelegenheid van zijn 70e verjaardag (2/1-'00). In het voorjaar van 1970 wordt in de Moriaan een herdenkingstentoonstelling georganiseerd. (22/5-31/5) en de instelling van de werkgroep dialectologie. In nauw overleg met drs.J.Berns van het Meertensinstituut te Amsterdam organiseert zij een dialectologisch onderzoek, waarbij alle zesde klassen van de Bossche lagere scholen worden betrokken.

Genoemd onderzoek is het vervolg van de inleiding die drs.J.B.Berns op 10 maart 1970 hield getiteld: 'Bosch, Meierijs en Brabants'. De werkgroep Wonen en Werken verzamelt een aantal gegevens. Wegens het vertrek van een der leden komt er een vroegtijdig einde aan de werkzaamheden.

De werkgroep Waterlopen staakt eveneens haar werkzaamheden na vertrek van de mentor.

De werkgroep Gudde heeft zich tot taak gesteld het manuscript van wijlen C.J.Gudde

over de vesting 's-Hertogenbosch te publiceren.

De werkgroep Volkstelling 1822 bewerkt de gegevens uit de registers van de Volkstelling van 1822 ten behoeve van een aflevering van *De Boschboombladeren*. De werkgroep Binnenstad, attent op het binnenstadegebeuren, reageert met een brief aan het gemeentebestuur d.d. 24/3-'70 op het voorstel van B&W aan de raad om in het Bossche Broek een parkeervoorziening aan te leggen.

Naast deze werkgroepen zijn er ook leden, die studie maken van de stedelijke problematiek. Zo leveren ir.L.Savelkoul en P.H.Masseling een studie van de verkeersproblematiek van de binnenstad getiteld: '*Verkeersplan voor de binnenstad van 's-Hertogenbosch '20/2-'72*'. In dezelfde tijd maakt de heer J.M.Jansen een studie over nieuwbouwwijken (Maaspoort). Het is een pleidooi om zoveel mogelijk de aanwezige waardevolle elementen van het landschap te integreren in de nieuw op te stellen stedenbouwkundige plannen.

Tot zover de activiteiten ontplooid door leden in groepsverband of als solist.

Bestuursactiviteiten

Naast de gebruikelijke bestuursactiviteiten zoals het kennis- en afspraak maken met mogelijke inleiders, zijn er de voorbereidin-

gen van de vergaderingen en bijeenkomsten en het noodzakelijk contact met de werkgroepen, contacten die zeker in de eerste jaren van het bestaan van de Boschboom zeer hoge frequentie hebben. De Bossche Heemkudering moet haar plaats in de stad nog waar maken! Voor contacten naar buiten is een eigen periodiek belangrijk. Na de formatie van het 'voorlopig' bestuur in de eerste werkbijeenkomst van 18 maart 1969 is dan ook het eerste bestuursbesluit het instellen van een bestuurscommissie nl.: de redactiecommissie. Dit besluit wordt ingegeven door de omstandigheid, dat het bestuur op dat tijdstip veel werk op zich ziet afkomen en hierbij zoveel mogelijk leden wil betrekken.

Boschboombladeren

Van het eigen periodiek: 'DE BOSCHBOOMBLADEREN', (25 jaren 41 afleveringen) wordt de eerste aflevering in februari 1969 onder de leden en de raadsleden verspreid. In het jaar '69 werden er in totaal 4 afleveringen geproduceerd, in 1970 twee en in 1971 één.

Zoals reeds opgemerkt, meent het bestuur dat voor contacten naar buiten, voor werving van leden een eigen periodiek belangrijk is. Voorkomen moet worden dat periodiek en vereniging van elkaar losgekoppeld worden.

Een verschil van inzicht, dat zich in de loop van het jaar 1971 openbaart tussen bestuur en redactiecommissie in het beleid en de verantwoordelijkheid, vormen oorzaak dat de redactiecommissie niet ziet hoe zij haar taak op verantwoorde wijze kan voortzetten. Het bestuur heeft het standpunt van de redactieleden geëerbiedigd, overtuigd van en dankbaar voor het vele werk, dat belangeloos door hen is verricht.

In 1972 verschijnen opnieuw drie afleveringen. In de jaren die dan volgen ontvangen de leden afwisselend twee à drie afleveringen per jaar. De toenemende drukkosten bij een gelijkblijvende bijdrage van de leden gevoegd bij het vele correctiewerk, dat de produktie van afleveringen met zich brengt, nopen tot beperking van het aantal afleveringen per jaar, zodat in de volgende jaren

slechts één aflevering per jaar geproduceerd wordt. In het kader van het vierde lustrum zendt het bestuur zijn leden in mei 1988 een publicatie toe van Ton Kappelhof: 'Armenzorg in Den Bosch. De negen blokken 1350-1810'. Ook wordt de leden een studie toegezonden over een Bosch' onderwerp, dat eerder verschenen was in het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* nl. het artikel van F.J.vanderVaart: 'Het predikbroedersklooster te 's-Hertogenbosch gereconstrueerd'. Beide uitgaven worden de leden toegezonden in de plaats van de gebruikelijke aflevering van de Boschboombladeren. En... dat spaarde kosten en correctie uit! De onderwerpen, die in de Boschboombladeren werden besproken hebben betrekking op ondermeer de weerslag van de ondernomen activiteiten om de stad leefbaar te houden, de resultaten van de werkgroepen, de door de gastsprekers gebouwen inleidingen, fragmenten uit de geschiedenis van de stad of aspecten van de samenleving uit het verre of meer nabije verleden, onderwerpen, die er toe kunnen bijdragen een totaal beeld van de geschiedenis van onze stad op te roepen. De gehele serie van tot nu toe 40 afleveringen kan beschouwd worden als een soort compendium van de Bossche stadsgeschiedenis. De behandelde aspecten beperken zich niet enkel tot de oude stad, ook het hele stadsgebied wordt bij de studies betrokken.

Kritische kanttekeningen

Naast boven genoemde activiteiten plaatst het bestuur waar nodig kritische kanttekeningen.

Pleidooi voor integraal binnenstadbeleid

Besproken werd reeds het 'Pleidooi voor integrale aanpak van Bossche binnenstad' van januari 1969. De hierin ontwikkelde gedachten willen benadrukken, dat integrale aanpak van een oude stad geen technisch proces mag zijn, maar een menselijk proces, doelbewust gericht op het vergroten van het respect voor die stad; niet alleen de stad als gebouwencomplex, maar ook de levende bevolking. Wie zijn stad kent, haar lief heeft

en er wat voor over heeft, is een waardig kind van die stad. Deze kwaliteiten bij te brengen is mede een facet van een goede integrale aanpak door de overheid.

Bezwaar tegen demping van de Binnendieze
Naar aanleiding van het raadsbesluit d.d. 21 januari 1969, daags voor de kennismakingsbijeenkomst van De Boschboom, dat de demping van de Binnendieze tot gevolg zal hebben, wordt een beroepschrift aangespannen bij de Kroon (d.d. 13 maart 1969). Volgens ondergetekenden heeft de Binnendieze mede het ontstaan van de stad veroorzaakt en de vorm van de stad en haar bebouwing mede bepaald, bovendien is de Binnendieze een stedenbouwkundig gegeven, dat zich zeer wel laat inpassen in de hedendaagse opvatting omtrent hetgeen een stad behoort te zijn. Derhalve vragen zij schorsing en/of vernietiging van het besluit.

Prof.dr.s.G.J.vandenBerg 20 september 1969.
In dit verband moet zeker genoemd worden de uitnodiging aan prof.dr.s.G.J.vandenBerg om met het bestuur en enige gasten, waaronder de nieuwe burgemeester mr.G.vandeVen met echtgenote, op 20 september 1969 een gesprek te hebben over groei- en verandingsprocessen in historische steden. Voor B&W wordt dit gesprek aanleiding de raad op 20 februari '70 voor te stellen prof.VandenBerg voorzitter te maken van een einde 1969 geformeerde studiegroep van deskundigen. Aan deze voorzitter is te danken, dat de stemming met betrekking tot de binnenstadspolitiek omgaat in waardering.

Parkeervoorziening in Bossche Broek 24 februari 1970. In een brief aan B&W en de raad wordt met betrekking tot het voornemen om parkeervoorzieningen aan te leggen gesteld, dat in dit stadium een opdracht aan de Dienst Gemeentewerken praematuur is, gezien de juist ingestelde studiegroep van deskundigen!

'Wensen van Mensen' voorjaar 1970. Met deze activiteit weet het bestuur 270 personen

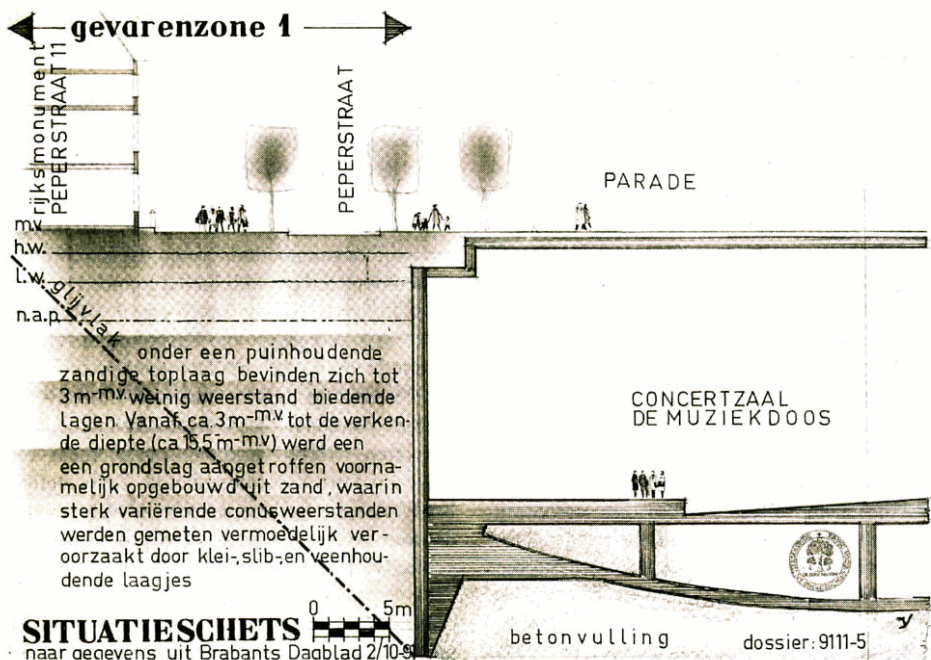
aan de hand van een reeks vragen over de binnenstadproblematiek te laten discussieren en te interesseren.

Parkeergarage Tolbrugkwartier 1971-1975.
In de jaren 1971 tot 1975 speelt de bezwarenprocedure tegen de bouw van een parkeergarage in het Tolbrugkwartier. De ondertekenaars, vijf bestuursleden, weten zich geruggesteund door het gestelde in het rapport: *'Een integraal binnenstadsbeleid'*. 'Rapport van een studiegroep van deskundigen uitgebracht in opdracht van het gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch, mei 1971' Aan dit rapport ontleen de ondertekenaars hun bezwaren. B&W verklaren onder meer dit bezwaarschrift niet ontvankelijk. Zelfs stellen B&W dat dit bezwaarschrift de waarde van de door de studiegroep van deskundigen uitgebrachte adviezen ondergraaft!!!

Monumentale Bossche kerken maart 1975. In maart '75 vestigt het bestuur de aandacht op het dreigende functieverlies van de kerkgebouwen. Het stelt: '... zien wij de functie van deze gebouwen in stads- en straatbeeld? En zijn wij hier ook gevoelig voor? ... Stellen wij als Bossche Gemeenschap het behoud van deze gebouwen als een symbool van een voorbije cultuurperiode op prijs?... Met betrekking tot het onderhoud van dit bedreigde cultuurgoed zal er zo spoedig mogelijk een gemeenschappelijk beleid moeten komen...'

Stadvernieuwing 1980. Bij gelegenheid van het 12½ jarig bestaan van De Boschboom organiseert het bestuur in het kader van het Stadsvernieuwingjaar 1980/81 een studiemiddag over stadsvernieuwing.

Genootschapscollecties 7 februari 1986. Verzonden wordt op 7 februari 1986 een brief aan de Leden van Provinciale Staten van Noord-Brabant en Leden van de Gemeenteraad van 's-Hertogenbosch. '... De leden van de Kring voor Geschiedenis en Heemkunde De Boschboom en belangstellenden verzoecken U beleefd alles in het werk te stellen de Genootschapscollecties voor onze provinciale

SITUATIESCHETS

naar deevens uit Brabants Daablad 2/10-81

Situatieschets van de concertzaal onder de Parade.

J.v.d.V. inv.

hoofdstad 's-Hertogenbosch te behouden.' Het vertrek van de Genootschapscollecties wordt nog steeds als een groot gemis ervaren.

Hoek Nachtegaalslaantje/Hekellaan 1987-1990. In de jaren 1987 tot 1990 wordt een bezwarenprocedure aangespannen tegen het bestemmingsplan 'Binnenstad-Oost' voor wat betreft de locatie hoek Hekellaan/Nachtegaalslaantje. De nieuwbouwmogelijkheden op dit punt zo dicht bij het stadscentrum worden te grootschalig geacht. Bovendien is de bouwhoogte ongelimiteerd. Hare Majesteit de Koningin beschikt op 14 maart 1990 dat het bezwaar is gegrond!

Academiegebouw zomer 1988. Naar aanleiding van de vernietiging van een vroeg object van de Bossche School is men van mening, dat de gemeente spoedig initiatieven zou moeten ontwikkelen met betrekking tot de inventarisatie van objecten van jongere bouwkunst: 'Hierbij zou het gemeentebestuur

voor ogen moeten staan het veiligstellen van met name die zaken, welke cultureel het gezicht van de stad bepalen. Weerstand moet geboden worden aan het commerciële aspiratieniveau van de individuele ondernemer. Dit blijkt in de komende jaren in hoge mate bepalend te worden ten aanzien van de uiteindelijke planologische beslissingen. Het is duidelijk dat de situaties, die generaties lang zijn gekoesterd en gerespecteerd nu de bedreigde en aantrekkelijke bouwsituaties zijn geworden voor de projectontwikkelaar.'

Bebouwing ter plaatse van de academie 1988-1990. In de jaren 1988 tot 1990 werd een bezwaarprocedure aangespannen tegen het besluit tot het verlenen van bouwvergunning voor de bouw van appartementen ter plaatse van het academiegebouw. Hierbij werd voorbij gegaan aan het monumentale karakter van de stadsmuur in zijn samenhang met de terplaatse aanwezige groengordel. Deze combinatie: stadsmuur + groengordel

functioneert tevens als intermediair tussen de oude omwalde binnenstad en de bebouwing van het voormalige zo genaamde Plan Zuid.

Drakenfontein 19 februari 1991. Een krantenbericht over verdwijning van de drakenfontein inspireert eveneens tot een brief aan de raad. Voor velen, zowel binnen als buiten de stad is deze fontein, een monumentaal teken, een stadslogo, dat algemeen gekend en herkend wordt. Deze fontein is ook hét teken van de eerste stadsuitleg na vele eeuwen, derhalve een mijlpaal in de ontwikkeling van de stad. De regelgeving met betrekking tot de planontwikkeling ter plaatse kan zo worden geformuleerd, dat behoud van de fontein wordt gegarandeerd.

Concertzaal onder Parade 12 november 1991. Naar aanleiding van het plan tot construering van een concertzaal onder de Parade werd op 12 november 1991 de ernstige verontrusting ter kennis gebracht aan de gemeenteraad. Gesteld werd dat de ontgravingactiviteiten de bestaande bodemstruc-

tuur zouden doorbreken en het natuurlijk evenwicht ter plakke voorgoed zouden verstoren. De gevolgen hiervan voor de bebouwde omgeving zouden zich in ongunstige zin doen gelden. De bebouwde omgeving zou onaanvaardbare schade lijden.

Nawoord

Met het voorafgaande wordt volstaan! In vogelvlucht is met een accent op de staansgeschiedenis én de eerste verenigingsjaren het wel en wee van onze kring beschreven.

Sedert een aantal jaren ontvangen de leden tesamen met een aflevering BOSCHBOOMBLADEREN een JAARPROGRAMMA, waarin jaarlijks een zestal activiteiten worden geannonceerd afgestemd op één thema.

Een evaluatie is deze reportage niet. Het is aan de leden en belangstellenden om commentaar te geven.

Het bestuur zal op de drempel van de volgende 25 jaar daarmee zeker gebaat zijn.

Vijf Leden van onze kring meenden bij het Gemeentebestuur een bezwaarschrift te moeten indienen tegen de parkeergarage op het Burg. Loeffplein.

NOTEN

1. Oost Brabant 21-3-'45

2. Idem, 27-3-'45. Hier wordt de aandacht gevestigd op deze zaken om duidelijk te maken, dat de binnenstadsproblematiek en de politiek waartegen men te hoop liep in de zestiger jaren en waaraan De Boschboom haar ontstaan te danken heeft, teruggaan op suggesties die reeds werden aangeleverd in de veertiger jaren.

3. Oost Brabant 9-7-'46

4. Idem, gesloopt in mei 1973

5. Idem

6. Idem, 10-7-'46

7. Idem

8. Idem

9. Idem

10. Idem, 20-7-'46

11. Idem, 12-7-'46

12. Idem, 11-7-'46

13. Idem, 24-1-'47

14. Prov. Noordbrabantsche Courant-Het Huisgezin 18-8-'52

15. Idem, 15-9-'51

16. Idem, 25-8-'52

17. Idem, 3-12-'52

18. Idem

19. Idem, 9-3-'53

20. Idem, 12-9-'53

21. Idem, 30-9-'53

22. Idem, ?-10-'53

23. Idem, 24-1-'54

24. Idem, 29-3-'54

25. Idem, 13-3-'54

26. Idem, 1-4-'54

27. Idem, 6-5-'54

28. Idem, 10-7-'54

29. Idem, 4-9-'54

30. Idem, 10-12-'54

31. Idem, 18-1-'56

32. Idem, 26-1-'56

33. Idem, 27-10-'56

34. Boschboombladeren 27/33

35. Prov.N.Br.Courant, 8-11-'56

36. Idem, 26-11-'56

37. Idem, 20-2-'56

38. Voor de geschiedenis van de Moriaan en het verdere verloop van de restauratie wordt verwezen naar Boschboombladeren nr 17.

39. Prov.N.Br.Courant, 6-3-'59

40. Idem, 19-2-'59

41. Idem, 21-11, 10-12 en 23-12-'57

42. Men schrikt er van als men ziet wat er gewijzigd is in de loop der jaren ondanks alle geruststellende verzekeringen van onze burgemeesters en wethouders! Het zal zo'n vaart niet lopen!!!

43. De door mij hiertoe ingemete gevels zijn gedeeltelijk afgedrukt in Boschboombladeren nr 1.

K.vanderPlas meet alle panden in en komt tot de bevinding dat herstel kostbaar is.

44. Prov.N.Br.Courant, 18-12-'57

45. Idem, 25-1-'58

46. Wie een en ander noodzakelijk vond, is onbekend. Deze voornemens waren destijds reeds ongeloofwaardig en nauwelijks haalbaar. Toen door auteur hierover een opmerking werd gemaakt, werd hij op het matje geroepen bij de adjunct-directeur van Gemeentewerken.

47. Prov.N.Br.Courant, 25-1-'58 en 26-6-'58

Brabants Dagblad, 26-5 en 7-6-'59

48. Een naam die beter klinkt dan Parkeergarage De Kuil.

49. Brabants Dagblad, 3-10-'60

50. Idem, 17-10-'60

51. Idem, 23-7-'60

52. Idem, 29-9-'62

53. Idem, 27-7-'60

54. Idem, 6-8-'60

55. Idem, 8-11-'60

56. Idem, 5-11-'60 en 30-11-'60. Het is goed te begrijpen dat hierover in de stad veel te doen is geweest. In vorm en kleur wijkt het gebouw sterk af van de omgeving. Het ontwerp van architect E.H.Kraaijvanger is in eerste instantie afgekeurd door de gemeente. Als voorwaarde is destijds gesteld, dat het gebouw in rode steen diende te worden opgetrokken, terwijl het bovenste gedeelte van de bovenbouw enkele meters naar achteren moet worden teruggetrokken. De argumenten, die de gemeente ten slotte van haar aanvankelijke bedenkingen heeft afgebracht, liggen in het zich wijzigende karakter van de Stationsweg. Van woonstraat is het een verbindingsweg geworden tussen West en de binnenstad, een unieke plaats voor zakenpanden. 'Het nieuwe, imposante gebouw van Van Mierlo en Zoon is daar het eerste voorbeeld van'.

Het blijft jammer!

Het na-oorlogse bouwen op maagdelijke bouwplaatsen buiten de woonkernen en beïnvloed door geld- en materiaalschaarste heeft skelet en betonbouw tot gevolg. Deze manier van bouwen krijgt een soort gewenning aan vorm en massa, die men ook gaat toepassen op bouwplaatsen in de binnenstad. Het grote publiek accepteert de verstorning, die een en ander teweeg brengt in het vertrouwde stadsbeeld.

57. Brabants Dagblad, 15-3-'61

58. Idem, 28-4-'61

59. Idem, 29-9-'61

60. Idem, 28-9-'62

61. Idem, 23-7-'62

62. Idem

63. Idem, 25-7-'62

64. Idem, 28-7-'62

65. Idem, 9-8-'62

66. Idem, 26-9, 29-9 rm 24-10-'62

67. Idem, 6-10-'62

68. Idem, 15-12-'62

69. Idem, 21-11-'62

70. Idem, 1-6-'63

71. Idem, 9-8-'63

72. Idem, 19-10-'63

73. Idem

74. Idem. Voor de auteur, geboren en getogen in de Hintamerstraat is het onbegrijpelijk dat een eigenaar van een chique zaak het zover heeft laten komen! In de loop der jaren was het hem wel opgevallen in welke primitieve en slechte staat de panden van de binnenstad verkeerden.

75. Brabants Dagblad, 19-10-'63
 76. Idem, 14-12-'63
 77. Idem, 30-12-'63
 78. Idem, 4-1-'64
 79. Idem, 23-12-'63
 80. Idem, 31-12-'63
 81. Idem, 2-1-'64
 82. Idem, 6-1-'64
 83. Idem, 8-1-'64
 84. Idem, 25-6 en 27-6-'64
 85. Idem, 27-6-'64
 86. Idem, 4-7-'64
 87. Idem, 27-6-'64
 88. Idem, 8-7-'64
 89. Idem
 90. Idem
 91. Boschboombladeren nr 25
 92. Brabants Dagblad, 10-7-'64
 93. Idem, 11-7-'64
 94. Idem
 95. Idem, 14-7-'64
 96. Idem
 97. Idem
 98. Idem
 99. Idem
 100. Idem
 101. Idem, 15-7-'64
 102. Idem
 103. Idem, 18-7-'64
 104. Idem, 24-7-'64
 105. Idem, 25-7-'64
 106. Idem, 3-8-'64. Deze dam is in de loop van 1992 vervangen door een brede brug.
 107. Brabants Dagblad, 19-10-'64
 108. Idem, 22-10-'64
 109. Idem, 23-10-'64
 110. Idem, 6-11-'64
 111. Idem
 112. Idem, 28-2-'65
 113. Idem
 114. Idem, 24-2-'65
 115. Idem, 4-3-'65
 116. Idem
 117. Idem, 8-3-'65
 118. Idem, 10-3-'65
 119. Idem, 9-3-'65
 120. Idem, 12-3-'65
 121. Idem, 20-3-'65. Het is een algemeen bekend gegeven, dat heel veel staat of valt met de invloed, het gezag, de kundigheid en het inzicht van de burgemeester.
 122. Brabants Dagblad, 18-3-'65
 123. Idem
 124. Idem
 125. Idem, 29-3-'65
 126. Idem, 27-3-'65
 127. Idem, 5-4-'65
 128. Idem, 8-5-'65
 129. Idem, 29-6-'65
 130. Idem, 4-6-'65
 131. Idem
 132. Idem

133. De Tijd, 19-6-'65
 134. Brabants Dagblad, 19-6-'65
 135. Bossche Omroep, 24-6-'65
 136. Brabants Dagblad, 1-7-'65
 137. De Tijd, 12-12-'80
 138. Brabantia, 7-'65
 139. Brabants Dagblad, 26-6-'63
 140. Idem, 21-10-'65
 141. Idem, 4-11-'65
 142. Idem, 29-12-'65
 143. Idem, 19-4-'66
 144. Brabantia, 9-'65
 145. Brabants Dagblad, 12-1-'66
 146. Idem, 20-1-'66
 147. Idem, 21-1-'66
 148. Idem, 20-1-'66
 149. Idem, 16-4-'66
 150. Idem, 18-5-'66
 151. Idem, 2-6-'66. Op 4 juni 1966 overleed de bekende Bossche historicus en archivaris van de St.Jan Jan Mosmans. Bij zijn begrafenis op 7 juni waren twee wethouders van Den Bosch aanwezig. Bij de condoléance werd het de auteur duidelijk, dat er nog nimmer een ontmoeting had plaats gevonden tussen de wethouders en mr.H.Bergé.
 152. Brabants Dagblad, 31-5-'66
 153. Idem. De instelling van deze commissie op dat tijdstip wekte de indruk een verkiezingsstunt te zijn, die tevens diende om de aandacht van de rest van de stad af te leiden.
 154. Brabants Dagblad, 4-6-'66. Wel beschouwd waren deze opmerkingen wonderlijk. Deze en vroeger gemaakte opmerkingen wekten de indruk dat een meerderheid van de raad in was voor het behoud van de karakteristiek Bossche sfeer in de afzonderlijke delen van de Bossche binnenstad. Hadden de raadsleden de consequenties van doorbraken en demping niet door? of was het de partijdiscipline die hen dwong eens te zijn met het standpunt van B&W?
 155. Brabants Dagblad, 3-6-'66
 156. Idem, 22-6-'66
 157. Idem, 14-9-'66. Naar de mening van de auteur is het architectonisch gesproken een goed bouwwerk. Het had evenwel nooit op deze situatie gebouwd mogen worden. Op het winkelcentrum De Helftheuvel of bij de Rompertpassage zou het niet misstaan hebben. Een historische omgeving verdraagt wel degelijk moderne nieuwbouw, mits de ontwerper bereid is respect op te brengen voor de omgeving. De competentie van de boedelbeheerders, de welstandscommissies werd in twijfel getrokken en ter discussie gesteld. Noch in Delft, noch op het Hoger Bouwkunstonderwijs werd het probleem van nieuwbouw in een oude stad consequent en doorlopend als een modern cultuurprobleem aan de orde gesteld. Al naar aanleg en sociale mogelijkheid zwicht men voor de enorme zuigkracht van de historie. Ofwel men geeft van een ergerlijke minachting voor het verleden blijk. Het nieuwe bouwen in de oude stad vraagt een bepaalde mentaliteit, die blijkbaar weinigen bezitten, de gezegende mentaliteit ook van twijfel aan eigen kunnen. Des te meer is het zaak om hen te verenigen, althans niet tegen te werken, die deze geest wèl blijken te bezitten. (De Groene Amsterdammer, 30-7-'66).

158. Brabants Dagblad, 21-9-'66
 159. Idem, 9-12-'66
 160. Idem, 26-8-'68. Uit dit voorbeeld moge de onverantwoordelijkheid blijken voor de wijze waarop B&W handelde. Door op basis van een niet langs democratische weg tot stand gekomen structuurplan gronden en panden te verwerven joeg het gemeentebestuur particulieren op kosten, wekte het illusies en valse verwachtingen, die voor een weldenkend mens niet haalbaar waren.
 161. Brabants Dagblad, 1-10-'66
 162. Idem, 25-10-'66
 163. Idem
 164. Idem, 4-2-'67
 165. Idem, 19-10-'66
 166. De Tijd, 22-10-'66
 167. De Groene Amsterdammer, 6-6-'66
 168. Brabants Dagblad, 6-3-'67
 169. Idem, 9-6-'67
 170. Idem, 12-10-'67
 171. Idem, 17-4-'68
 172. Idem, 27-4-'68
 173. Idem, 9-7-'68
 174. De Groene Amsterdammer, 14-10-'67
 175. Brabants Dagblad, 14-3-'68
 176. De Groene Amsterdammer, 14-10-'67
 177. Brabants Dagblad, 13-2-'67
 178. Idem, 6-3-'67
 179. Idem, 22-3-'67
 180. Idem, 31-3-'67
 181. Idem, 12-5-'67
 182. Idem
 183. Idem, 18-10-'67
 184. Idem, 25-9-'67
 185. Idem, 9-3-'67
 186. Idem, 21-8-'68
 187. De Tijd, 21-8-'68
 188. Brabants Dagblad, 22-8-'68
 189. Idem, 23-8-'68
 190. Idem, 27-8-'68
 191. Idem
 192. Idem, 29-8-'68
 193. Boschboom archief, 12-11-'68
 194. Brabants Dagblad, 4 en 7-1-'69
 195. Bossche Omroep, 9-1-'69
 196. Brabants Dagblad, 9, 10, 11 en 14-1-'69
 197. Idem, 14-1-'69
 Brabantia, jaargang 18 nr 1
 198. 22-1-'69
 199. Februari 1969
 200. Genoemd werkprogramma is afgedrukt in Boschboombladeren 16/26, 16/29.

Rondvaart over de Binnendieze bij gelegenheid van het zilveren jubileum van De Boschboom.

Foto: B. Jacobs.

'S-GRAVEN-HAGE en

'S-HERTOGEN-BOSCH

Hofsteden als culturele smeltkroes in de middeleeuwen

Feestrede uitgesproken

door Prof. Dr Frits van Oostrom op 10 oktober 1993

in de Nederlands Hervormde Kerk

te 's-Hertogenbosch bij gelegenheid van het 25-jarig

bestaan van de Bossche Kring voor Geschiedenis en

Heemkunde De Boschboom

Geachte aanwezigen,

Het is mij ietwat vreemd te moede dat ik hier sta. Ik geloof dat ik de uitnodiging om vandaag hier in 's-Hertogenbosch te spreken vooral te danken heb aan het feit dat ik een boek over Den Haag geschreven heb. Dat is een rijkelijk smalle basis natuurlijk, maar zij hebben iets gemeen, Den Haag en Den Bosch. Dat bleek onlangs weer op wat wrede wijze in de catalogus van een tentoonstelling in het museum van het boek in Den Haag, waar als slotzin in de verantwoording stond te lezen dat 'uit praktische overwegingen' was gekozen voor de woorden Den Haag en Den Bosch in plaats van 's-Gravenhage en 's-Hertogenbosch. De gewetensnood die achter deze verantwoording lijkt schuil te gaan, herken ik. Ook ik betrap mij er vaak op, dat ik spreek of schrijf over Den Haag en schrijf Den Bosch, terwijl ik eigenlijk vind dat ons

soort mensen - die met gevoel voor de historie dus - zou horen te spreken van 's-Gravenhage en 's-Hertogenbosch. Maar Hoe dan ook: zowel in hun wat adellijke variant als in de burgerlijke vorm vertonen beide steden (en daar gaat het mij natuurlijk om) een heel verwante naamsgeschiedenis: het gaat hier respectievelijk om de haag van de graaf en het bos van de hertog. En zo zijn die namen dan ook gegroeid. In het geval van 's-Gravenhage is er een oorkonde van Floris IV uit 1097, die hij dan uitgeeft Apud Hagam. Er is hier dus sprake van een woonverblijf van Hollandse vorsten, die toentertijd vooral rondtrokken door het graafschap om te besturen en recht te spreken, en die hier kennelijk een woonverblijf hadden dat omringd was door een haag en dus kortweg 'de haag' genoemd werd. Er is ook een Middelnederlandse oorkonde die spreekt van 'onse woning ter Hage'. Later werd dit woonverblijf de

Prof. Dr Frits van Oostrom.

voornaamste woning van de graven; vervolgens werd het zelfs - maar dan zitten we al weer diep in de veertiende eeuw - hun residentie en komt ook de inmiddels geijkte benaming 's-Gravenhage' op. En nog in een zestiende eeuwse plattegrond van Den Haag wordt over Den Haag gesproken als Haga Comititis, ofwel de haag van de graaf. Vergelijkbaar is het met 's-Hertogenbosch gegaan. De benaming is middeleeuws, maar zoals u waarschijnlijk wel weet is die niet de oudste. De oudste is inderdaad die korte vorm waarin deze plaats wordt aangeduid als het bos, 'in busco', 'apud buscum', en vervolgens dan ook 's-Hertogenbosch' wordt.

De verwante naamsgeschiedenis van beide steden weerspiegelt hun verwantschap in ontwikkeling. Bij beide vinden we de associatie van struweel, bos, haag en vorst - en met die vorst als possessieve genitief: het is het struweel dat eigendom is van de vorst. En dat niet in de laatste plaats omdat de omgeving zich zo goed leent als lustwarande voor de jacht en andere aardige tochtjes. Den Haag is zelfs met het oog hierop gesticht. Het ging hier om een omheind jachthuis, bewust gekozen in de duinen waar het zo goed jagen was.

Dat deden ze dan ook volop. Het wemelde op het toenmalige Binnenhof van jachttopzieners met hun valken en hun honden. Ook gingen de graven wel voor hun vermaak naar zee. Een aardige Middel-nederlandse tekst spreekt ervan hoe de graaf en zijn gemalin eens 'up die zee riden spelende', een pleziertochtje naar het strand dus - wat dat betreft loopt er een lijn van het Binnenhof van toen naar het Kurhaus van nu.

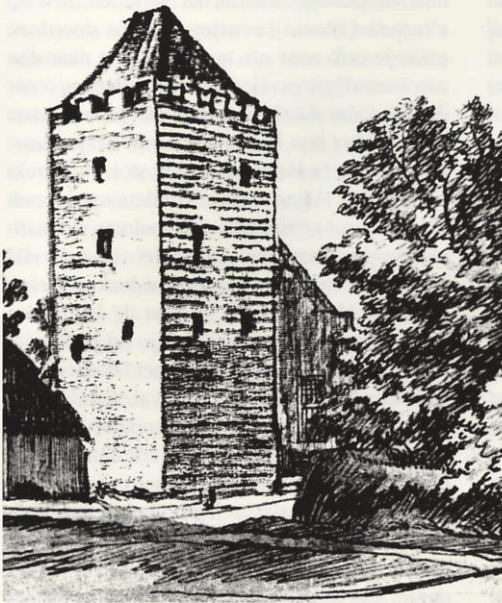
Ook voor Den Bosch geldt in de middeleeuwen dat het mede een soort podium is voor vorstelijk vermaak. Een heel vroeg voorbeeld is het toernooi dat hier in januari 1278, meer dan zeshonderd jaar geleden dus, moet zijn gehouden geweest en dat door de dertiende-eeuwse Hollandse geschiedschrijver Melis Stoke wordt vermeld; waarbij hij zegt dat 'te 's-Hertogenbosche' de dan drie*entwintigjarige Floris V deelneemt aan het toernooi, alwaar hij zelfs de ridderwijding ontvangt, vermoedelijk uit handen van de hoge gastheer zelf, Hertog Jan I van Brabant, over wie Stoke zegt: 'Hertoge Jan, hoog man was hi, weet men wale, bede inder daet ende inder tale, daertoe hoofs ende milde; ende vele dede hi met den schilde ende metten wapen dat daertoe hoort'. Het blijkt overigens dat Floris V hier toen niet voor niets tot ridder is gewijd, omdat er ook een brief is die op hetzelfde toernooi slaat, 'une lettre en François', waarin Floris erkent dat hij de voor die tijd formidabele som van zeshonderdtien pond schuldig is aan Hendrik van Luxemburg in verband met de schade die hij hem, Hendrik van Luxemburg, et ses compagnons heeft toegebracht 'au Bois le Duc au tournoi'. Het ging er kennelijk stevig aan toe op dat toernooiveld in 1278 en het moet een heel groot spektakel zijn geweest. Bovendien was Den Bosch in die tijd natuurlijk ook al het toneel van een andere favoriete tijdpassering, namelijk als een hertogelijke jachtwarande. De oudste geschiedbronnen laten de stad zelfs ontstaan uit het ideale verbond van een hertog die zo gaarne joeg, en het bos aan zijn rijksgrens waarin zich zoveel begerlijk wild schuil hield. En al is dit stellig nogal gero-mantiseerd - daar kom ik nog op terug - er zit

toch wel een kern van waarheid in als Van Oudenhoven in 1649 Den Bosch beschrijft als 'een speel- ofte vertreckplaatse van den hertogen van Brabant als si in den byliggende bossche op de jacht gingen'.

Zoals tot hier geschetst, zijn onze beide steden dus buitengewoon verwant en zou je dus inderdaad voor beide ook de benaming 'hofstad' kunnen gebruiken. Maar meteen moeten we dan toch ook beginnen om uitvoerig de verschillen in het licht te stellen. We moeten ons vooral realiseren dat Den Haag als woonplaats door de graven primair werd gekozen als locatie voor hun hof, juist omdat het daar zo'n ideale uitvalsbasis vormde voor mooie jachtpartijen in de duinen, terwijl Den Bosch in de late 12e eeuw gesticht is, net als Den Haag nagenoeg vanuit het niets, door een vorst, op vorstelijke grond, en in een omgeving waar het stellig goed jagen was, maar met heel andere motieven. De Bosch

kwam namelijk tot stand los van de eigen vorstelijke woonbehoefte van de Brabantse Hertog Hendrik I in een bewust programma van stadsstichtingen zoals men dat dan noemt. De keuze om op deze plaats een stad te stichten, had in eerste instantie allerminst de hoofse recreatie ten doel, maar wortelde in heel andere motieven, die te maken hadden met de harde werkelijkheid van geweld en geld. Er lag, kortom, een militair en een economisch motief ten grondslag aan deze stichting. Bij beide motieven speelde de ligging van de stad een doorslaggevende rol, en het is die strategische militaire ligging die wordt uitgedrukt in een oorkonde van de Brabantse Hertog Jan III, die spreekt over 'onse stat van Den Bosch, die een veste ende een slot es ons lants op dat einde [aan de uiterste grens] ende daer ons ende onse lande gemeinlike groot oorber ende macht aan leghet'. Kortom, een bolwerk aan de rijksgrens; en met dat doel was Den Bosch door de hertog gesticht.

*Suggestie van de tufstenen woontoren van het hertogelijk hof bij Orthen.
De bakstenen gebouwen van het grafelijk hof binnen het huidige Binnenhof.*

Maar naast dat militaire motief was er ook een heel belangrijk economisch motief om juist hier tot stedestichting over te gaan. Dat had natuurlijk alles te maken met de ligging aan de waterwegen. Wat dat betreft was er ook een groot verschil met Den Haag. Den Haag is per slot niet veel meer geweest dan een luthof aan een heel klein duinmeertje dat ze hadden uitgegraven tot hofvijver - en dat was het dan wel zo'n beetje. Natuurlijk was er in Scheveningen ook een haven, maar dat was vooral het haventje voor de eigen vloot van de graaf; daar werd dus de vis aangevoerd die het hof zelf wenste te consumeren en dat was al. Er was natuurlijk ook geen mogelijkheid, anders dan bij andere steden in Holland zoals Leiden aan de Rijn en Haarlem aan het Spaarne, om eventueel binnengekomen goederen door te transporteren. Dat was in Den Bosch natuurlijk een volstrekt andere situatie. Hier waren via de bevaarbare Dieze verbindingen met Maas en Rijn; en Den Bosch was daardoor als handelsplaats natuurlijk ideaal gelegen op de richting naar Keulen. Het is vooral denk ik dit kardinale verschil in ligging, geografisch, geologisch als men wil, dat in de middeleeuwen de zeer verschillende ontwikkelingsgeschiedenis van de twee steden heeft bepaald en dat wat mij betreft, om vast vooruit te lopen op mijn slot, tot op de dag van vandaag doorwerkt. Maar daarover zal ik straks nog een volstrekt speculatieve theorie ontvouwen. In ieder geval was het verschil in de middeleeuwen dat er in Den Haag slechts een kleine leefgemeenschap was (en bleef) van de vorsten en hun aanhang, en dat daarentegen Den Bosch zich zou kunnen ontwikkelen tot een ware stad. Er groeide hier vanuit een agrarisch complex rondom de vesting een nederzetting van kooplieden en ambachtslieden die er in Den Haag helemaal nooit gekomen is. Dus hoe verwant die twee steden qua etymologie en naamsgeschiedenis ook mogen zijn, er zijn toch vooral kardinale verschillen; en als je beide al 'hofstad' zou willen noemen, dan moet je toch zeggen dat bij Den Haag heel sterk de nadruk moet liggen op het eerste deel van deze samenstelling ('hof') en bij

Den Bosch op het tweede deel: 'stad'. In het vervolg van dit verhaal wil ik proberen om dat verschil tussen, extreem gesteld, 'hof' en 'stad' wat nader uit te werken voor die kant van het verleden die mij altijd het interessantst voorkomt, namelijk het cultuurleven, m.a.w. rond de wat meer esthetische en spirituele kanten van het bestaan en in het bijzonder rond de kunsten. En om de chronologie geen geweld aan te doen en om de vergelijking zo zuiver mogelijk te houden, wil ik mij richten op één periode, zijnde de 14e en de vroege 15e eeuw. Dat betekent dus in concreto voor de Bosschenaren de periode van vóór 'In Buscoducis', de prachtige en ook vergelijkenderwijs unieke tentoonstelling die hier niet lang geleden heeft plaats gevonden over de grote bloeiperiode van de Bossche middeleeuwse cultuur. Ik zal proberen mij te beperken tot de periode die daaraan voorafgaat, en die dus ook vooraf gaat aan wat op dit moment hier rond Maria van Hongarije te zien is. Ik doe die keuze voor die vroege periode omdat dat nu eenmaal past bij mijn specialisatie, maar ook wel uit een zeker intrinsiek belang. Ik denk namelijk dat het altijd interessant is om niet alleen te kijken naar de periode waarin het verleden zich op z'n meest bloeirijke wijze aan ons voordoet, maar je ook eens af te vragen wat daar dan aan vooraf ging. Het ligt toch niet erg voor de hand dat helemaal niets geweest zou zijn, en het zou in het geval van het cultuurleven van 's-Hertogenbosch ook volstrekt absurd zijn. Alles wijst er immers op dat ook al in die vroege tijd hier een stad van een aanmerkelijke betekenis lag. Het is wat dat betreft alleen al goed om te bedenken, zeker voor een Hollander als ik, dat de Hollandse stadsrechten juridisch geënt zijn op het stadsrecht van Den Bosch. Ook is het tekenend dat Den Bosch omstreeks 1300 al tienduizend inwoners telde en in de veertiende eeuw veertienduizend, waarmee het na Utrecht de tweede stad van het Noorden was. Toen moet toch al de basis zijn gelegd, dunkt mij, voor die latere grote bloei en er moeten omstandigheden zijn geschapen die dat konden bevorderen. En ik denk ook dat die omstandighe-

*Jachtparij van voornaam gezelschap. Sebastiaan Vrancx (1573-1647)
Coll. Rijksmuseum Stichting, A'dam.*

den te zien zijn, al springen ze iets minder makkelijk in het oog en moet je er wat meer voor zoeken - en ook wat meer voor speculeren - om ze in het vizier te krijgen. Dat wil ik aanstonds graag proberen, waarbij ik extra aandacht wil geven aan een bron die in strikte zin genomen helemaal geen archiefstuk is, maar een object is uit de Middelnederlandse letterkunde, mijn eigenlijke vakgebied. Om die reden is deze bron mij ook extra welkom, maar ook omdat ik denk dat het belang van die bron voor de cultuurgeschiedenis van 's-Hertogenbosch nog wel eens wat hernieuwde aandacht mag krijgen.

Het Bossche cultuurleven waarover ik het nu heb is weer heel duidelijk het volle leven van een middeleeuwse stad; veel minder dat van een hof zoals we dat in Den Haag waarnemen. Natuurlijk is 's-Hertogenbosch als vierde stad van Brabant, en de enige in het Noorden, met recht trots op zijn nauwe relatie met de hertogen. Een van de zegels uit de zestiende eeuw is in dat opzicht ook heel sprekend: zoals ook nu nog steden zich druk maken om

logo's, zo is ook het zegel in de middeleeuwen een beladen symbool. Welnu: het hier bedoelde zegel verbeeldt ongeveer de voorstelling die we op het embleem van de Heemkundige Kring zien, maar dan met onder die boom te ruste liggend, ongetwijfeld vredig (zijn schild hangt in de boom) de Brabantse hertog. Alleen al de keuze voor zo'n zegel is voldoende reden om over het gevoelde verband tussen deze stad en de hertog niet al te wegwerpand te doen. Ook is bekend dat de blijde inkomsten die de hertogen hier af en toe hebben gehouden, staaltjes van groot stedelijk initiatief waren en alles duidt erop dat zij hier van harte welkom waren. Maar die vrij incidentele bezoeken aan Den Bosch van hertogelijke zijde zijn natuurlijk nog wel iets anders dan de aanwezigheid van de Brabantse hertogen in bijvoorbeeld Leuven en Brussel, waar ze vanzelfsprekend een veel vastere gast waren. En ik voel wel wat voor de gedachte, die ook al door Pirenne is geopperd, dat, terwijl het misschien in eerste instantie kan lijken alsof Den Bosch daarmee bij andere Brabantse steden ten achter wordt gesteld, het

uiteindelijk wel eens juist de betrekkelijke rust en geringe bemoeienis van hertogelijke zijde kunnen zijn geweest die Den Bosch de kracht en de gelegenheid hebben gegeven om zich in vrijheid te ontwikkelen.

U schijnt hier - ik meld het maar even - een volkje te zijn dat prijs stelt op zelfstandigheid; en als dat waar is, dan zet U daarmee de traditie voort van uw voorgangers op deze grond. Uit de Bourgondische periode is bijvoorbeeld het verhaal bekend van de Brabantse Staten en hertog Anton, die als bode en diplomaat Edmond de Dynter naar hier zonden om een bepaalde zaak geregeld te krijgen, maar in plaats van met egards te worden ontvangen begon De Dynter te vrezzen voor zijn leven, vooral toen men aanstalten maakte om hem in de Dieze te gooien. Dat duidt toch op een flinke onafhankelijkheid ten aanzien van het hertogelijk gezag. Al uit 1340 is trouwens bekend, dat de Raad van Kortenberg, de hoogste Brabantse instelling, erover klaagt bij de Bosschenaren dat 'gi onzen Here ende den Hertoge noch zinen richteren hulpe no dienst en doet, noch onderdanig en zyt'. Er wordt dus onverbloemd over geklaagd dat de Bosschenaren onvoldoende gehoorzaam zijn aan de Hertog en zijn rechtsambtenaren. Kennelijk waren Leuven en Brussel ver weg en kwam dat soms prima uit.

Daartegenover voelde in diezelfde tijd Den Haag elke dag dat het een residentie was. Met alle voordelen vanden natuurlijk, maar ook de nadelen: men zou kunnen zeggen dat het een warme deken is die het hof over zo'n gemeenschap uitspreidt, maar ook een enigszins verstikkende. Het is ook bekend dat de groei van Den Haag door de graven zelf geheel niet is bevorderd, maar juist bewust is afgeremd. Die vonden het wel een geruststellend idee dat zij zich niet bevonden in een stad die al te veel een eigen koers ging kiezen. En toen Den Haag eenmaal ambities begon te koesteren, waren er andere Hollandse steden, inmiddels tot flinke ontwikkeling gekomen, die die groei heel sterk hebben afgeremd. En zoals u weet heeft het ook tot in de 19e eeuw van Lodewijk Napoleon

geduurd voordat Den Haag stadsrechten heeft gekregen. Guarchardini beschrijft in de zestiende eeuw Den Haag dan ook zeer treffend als 'het mooiste, rijkste en grootste dorp van Europa'. Dat was het inderdaad wel: het slijkste dorp, maar toch een dorp. Daartegenover had Den Bosch zich toen al vanaf de vroege middeleeuwen ontwikkeld tot een volwaardige stad, de derde van Brabant was het inmiddels geworden en een van de belangrijkste in het Noorden. En het contrast tussen die twee is dan heel aardig af te zien aan de schone kunsten. Den Haag is als hofcultuur, zou ik zo zeggen, een echt centrum van consumptie en Den Bosch, als stad, veel meer een centrum van produktie. Ik kan daarvan een paar voorbeelden geven. Geen hofcultuur zonder juwelen: van de vorsten zelf, maar ook om weg te geven. Zo koopt de gravin van Holland in 1374 drie ons gouden ringen om aan haar hofdames ten geschenke te geven bij het nieuwe jaar. Het jaar daarvoor had ze voor zichzelf een gewaad besteld dat werd bestikt met meer dan twee duizend letters van verguld zilver. Het is zeer tekenend dat zo'n geweldig statiegewaad, zo'n prachtig voorbeeld van middeleeuws vakmanschap, niet aan het hof zelf wordt vervaardigd, maar door een hofleverancier in de stad, in dit geval meester Jan Louwen te Delft. En zo zijn er ook in 1358 vanuit het Haagse hof in Dordrecht honderd zilveren knopen besteld voor 'myns heren rok', het statiegewaad van de graaf zelf, en in hetzelfde jaar bij de Dordtse edelsmid Jacob van Oudewater gouden broches 'daer paerlen op gemaect waren, die myn here op den Kerstavond den vrouwe ende den jonkvrouwen gaf'. Zulke strooigoed bestelt men dus in Dordt. Zo zou ik door kunnen gaan: de honger naar luxe aan het hof is bijna onverzadigbaar en ze kunnen daar zelf niet aan voldoen. Maar de stad wil natuurlijk al te graag een handje helpen, tegen betaling uiteraard.

Als we daar tegenover dan Den Bosch zetten, dan geeft dat inderdaad een volstrekt spiegelbeeldige situatie weer. Het is hier de plaats waar de bestellingen worden gedaan, niet vanuit het Haagse hof - dat is waarschijnlijk

toch wat te ver weg - maar des te meer vanuit de nabij gelegen hoven van Gelre en Brabant. Vooral Gelre is in die tijd een vaste klant van de Bossche zilversmeden. Er is een aardige geschiedenis uit dit zakelijk verkeer, recent door Gerard Nijsten opgediept in de Gelderse archieven.

Daarin komt de geschiedenis voor van het grote zilveren tafelschip - zo'n pronkstuk voor bij het middeleeuws banket - dat hertog Arnold van Gelre in 1443 bestelde bij de Bossche edelsmid Pelgrim van Driel. Dit is een aardige geschiedenis omdat het een leuk kijkje geeft in de keuken van middeleeuws debet en credit, want deze transactie is niet zonder pijn en moeite tot stand gekomen. Het geld voor de aankoop van het edelmetaal, waar het natuurlijk allemaal mee begon, kreeg Pelgrim voorgeschoten. Dat moest ook wel, want zelf had hij daarvoor natuurlijk niet genoeg liquide middelen. Maar ook de hertog weet van zaken doen: het voorschot kwam op voorwaarde dat een aantal andere lieden met lijf en goed voor deze edelsmid borg moesten staan, zodat er in het uiterste geval ook nog wat terug te halen viel. Er werd een koopprijs afgesproken, een levertijd ook, van twee maanden; voorts kreeg Pelgrim als voorschot op zijn loon vijftig gulden. Het resterende deel van vijfenzeventig gulden zou worden betaald bij aflevering naar genoegen.

Dat was allemaal, denk ik, een goede regeling gebleken als er zich geen complicaties hadden voorgedaan, zoals vervolgens blijkt uit klagerige briefjes van de edelsmid aan de hertog. Om te beginnen kreeg Pelgrim het geld voor de aankoop van het zilver te laat, en hij beklagt zich erover: 'hadde ic dat gelt eer gehad, ic soude beter coop gecocht hebben'. Als slag op slag liepen de kosten weer hoger op dan voorzien en werd het zilver niet tijdig geleverd, zodat Pelgrim in tijdnood raakte met de leveringstermijn. Hij moest dus overuren maken, maar zoals de smid de hertog schreef viel het schip 'quaet seer te vorderen, omdat die dagen cort sijn, ende bi nacht ister seer quaet aen te wercken'. Maar hij belooft als rechtschapen zakenman: 'ic sal mi selver haesten so ic aldereerst can ende ic en sal

maken noch aennemen geen ander werck'. Of Pelgrim uiteindelijk de leveringstermijn gehaald heeft, vermelden de bronnen niet. Feit is wel, dat pas tien jaar later uit de rekeningen blijkt dat de hertog van Gelre een groot schip op tafel heeft staan.

We zien in deze kleine geschiedenis een heel typerende rolverdeling, zo dunkt mij: het hof heeft behoeften en bestelt, de stad heeft vakmanschap en gaat aan het werk. Ginds wordt gegeten, hier gezweet. Een dergelijk voorbeeld drukt het verschil tussen hof- en stads-cultuur zeer treffend uit.

Dat verschil is ook heel sprekend op het gebied dat wel mijn eigenlijke lievelingsterrein is: de cultuur rondom het boek. In Den Haag vind je in deze periode volop creatieve schrijverij; er zitten daar diverse literatoren aan het hof, die interessante nieuwe werken schrijven. Er is ook een heel duidelijk verband tussen het een en het ander: dus dat Den Haag een residentie is en dat die literatuur ontstaat. Doordat het een residentie is, is er een permanent ambtenarencorps van geletterden aanwezig, en die geletterden hebben op z'n minst, althans sommigen, de potentie om eventueel ook literair werk te schrijven. Dat is een eerste reden waarom er een causaal verband bestaat tussen literatuur en residentievorming; en de tweede reden is, dat in een residentie de vorst zelf vrijwel permanent aanwezig is, aldus de optimale omstandigheden scheppend voor een effectief maecenaat. De dichters zijn immers afhankelijk van de gunst van de heren, welnu: indien zij elke dag met deze heren kunnen verkeren, dan kan aldus iets moois ontstaan en dat is dan ook wel gebleken. Je ziet vanuit de rekeningen een persoonlijke band ontstaan tussen de residerende vorst en zijn dienstwillige schrijvers. Zo is er een plaats die documenteert dat de graaf met een van zijn auteurs zit te schaken. Een andere auteur, Dirc van Delft, wordt in zijn opleiding gesteund; zo zijn er allerlei gestes van vorstelijke zijde, die maken dat die auteurs alleen al om die reden extra gestimuleerd worden om de pen te voeren.

Dit betreft dan nieuwe Middelnederlandse teksten die aan het Haagse hof ontstaan; iets

anders is wat er gebeurt als men in Den Haag behoefte heeft aan boeken van teksten die al lang bestaan, maar waarvan men graag een mooi exemplaar wil hebben. Dan herhaalt zich de geschiedenis zoals ik hem zojuist schetste, net als met die juwelen. De behoefte is er aan het hof, maar de vervaardiging geschiedt in de stad. Die mooie boeken die het hof wenst te bezitten, bestelt men bij de ambachtslui die zich in die tijd in de steden hebben gevestigd.. Het gaat dan vaak om getijdenboeken of gebedenboeken die natuurlijk extra fraai worden uitgevoerd, en die bijvoorbeeld worden besteld in Haarlem 'bi eyn wijfkijn', zoals de rekenplichtige ambtenaar ietwat neerbuigend opschrijft. En zo wordt ook te Utrecht eens een boek besteld, dan weer te Delft, etcetera. De nieuwe literatuur ontstaat dus aan het hof, maar mooie boeken komen uit de stad.

Kijken we dan naar Den Bosch, dan zien we daar de situatie van de stad. Ik hoop niet dat ik u op het hart trap of op uw ziel - straks komt er, stel ik u gerust, nog het een en ander dat wellicht als balsem kan fungeren - maar creatieve literatoren in Den Bosch kan ik in de middeleeuwen weinig traceren. Later zou dat wel wat anders worden. We kunnen dan natuurlijk wijzen op de kroniekschrijvers die in Den Bosch actief zijn geweest of op de rederijkers, en nog later op Macropedius en Van Effen; en ik weet niet of u hem in ere houdt, maar Leon de Winter mag in dit rijtje zeker vandaag niet ongenoemd blijven. Toch houdt de oogst niet over. Als je in de nieuwe Nederlandse literatuurgeschiedenis het grote register naslaat op Den Bosch, dan vind je nul vermeldingen; in tegenstelling tot een tiental voor Den Haag, veel meer voor Antwerpen, tientallen voor Brussel en voor Amsterdam zijn ze natuurlijk nagenoeg ontelbaar geworden. Het lijkt alsof het hier dus niet bepaald een literatuurstad is, maar toch wel degelijk een boekenstad. Want, dat is toch genoegzaam bekend, er is hier volop vakmanschap rondom die boeken. De traditie van de Bossche drukkers hoef ik maar even in herinnering te roepen, en daarvoor kende de stad natuurlijk al de grote bloei van kloosters die

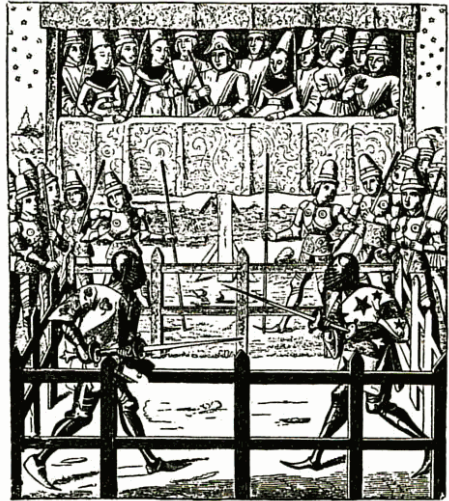
zich hier hebben gevestigd en waar een boekcultuur bij uitstek bloeide. En dat is dan weer typisch iets waarop Den Haag niet in het minst kan bogen. In de catalogus van 'In Buscoducis' werd ook het een en ander van die boeken uit die Bossche kloosters tentoongesteld en beschreven.

Maar voor de neerlandicus die ik nu eenmaal ben, is er in dit verband een andere bron die nog veel boeiender is en die ik hier apart wat in de schijnwerper wil zetten. Dat is namelijk wel degelijk een heel belangrijke bron uit de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen: het zogenaamde Gronings-Zutphense Maerlant-handschrift. Een boek uit 1339, waarover de grote kenner van de Nederlandse boekgeschiedenis, professor Lieftinck, in 1959 een boekje heeft geschreven waarin hij deze codex zeer terecht typeert als 'een der allerbelangrijkste Middelnederlandse handschriften die tot ons gekomen zijn'. Die allerbelangrijktheid heeft natuurlijk heel veel te maken met de inhoud van het boek: het gaat om een prachtig exemplaar van de Rijmbijbel van Jacob van Maerlant, de vroegste Bijbel in het Nederlands, gevolgd door delen uit diens Spiegel Historiae!; met daaraan dan nog toegevoegd Middelnederlandse gebeden en de strofische gedichten van Jacob van Maerlant, die voor een groot deel alleen in dit boek en verder nergens anders voorkomen. Dit betekent dus dat dit boek een van de voornaamste bronnen voor de middeleeuwse Nederlandse literatuurgeschiedenis is. Als we het niet zouden kennen, dan waren we een paar belangrijke teksten armer. En alsof dat allemaal nog niet genoeg was, is het ook nog eens een boek dat qua uitvoering op een zeer hoog niveau staat. Welnu, dat mooie boek heeft volgens Lieftinck in de veertiende eeuw behoord aan de familie Zulichem, een gezeten burger van Den Bosch met een zeer adellijke levensstijl, een van de eerste leden van de Broederschap van Onze Lieve Vrouw (daar kom ik nog op terug). Dat is althans de hypothese van prof. Lieftinck, en een die ook wel tamelijk voor de hand lag, omdat in de kalender waarmee het boek opent, de naam van die familie Zulichem herhaaldelijk voor-

komt, hetgeen natuurlijk op een zekere associatie duidt.

Over Lieftincks visie op het boek is sindsdien een fiks debat ontstaan waar ik u nu niet mee zal vermoeien, maar dat spitst zich toe op de vraag, niet zozeer wie de besteller is geweest, maar wáár dat boek gemaakt is, dus op de vraag wat voor vaklieden het geschreven hebben. Volgens Lieftinck zou dat gedaan zijn in de kringen van de Bossche Broederschap zelve, in de stad dus meer speciaal; en dat is nu juist iets waar tegenwoordig kenners wat sceptischer over zijn geworden, reden waarom ook in de catalogus van 'In Buscoducis' daar wat wegwerpend over werd gedaan en het boek voor de cultuurgeschiedenis van Den Bosch min of meer terzijde werd geschoven. Maar dat lijkt mij nu weer wat overhaast, en eigenlijk een voorbeeld van het kind en zijn badwater. Ik wijs er bijvoorbeeld op dat iemand die het taaleigen van het handschrift heeft onderzocht, de Vlaamse professor Van Loey, groot kenner van het Middelnederlands, toch constateert dat 'de mogelijkheid van het aanleggen van de codex door een Bossche *scriver* zo maar niet van de hand is te wijzen'. En zelfs al zou je het wel doen, en aannemen dat het boek niet in Den Bosch zelf is geschreven maar in een klooster (want dat is dan de voornaamste andere hypothese) dan geldt nog altijd die associatie met Zulichem als mogelijke bezitter en besteller.

Zulichem is in het Den Bosch van de vroege veertiende eeuw ongetwijfeld een hele prominente ingezetene geweest. Daarbij past zijn lidmaatschap van de Broederschap; en een van de interessantste kanten van de hypothese-Lieftinck is, dat zij zo'n zware wissel trekt op het belang van die Onze Lieve Vrouwe Broederschap voor de cultuurgeschiedenis van deze stad. Daar hoeft ik u waarschijnlijk niet veel over te vertellen; maar ik roep een paar voorname feiten toch nog even in herinnering. De Broederschap werd opgericht in 1318 en was oorspronkelijk van louter clericaal, besloten karakter, maar werd al spoedig al heel snel open gesteld voor leken en zelfs ook voor vrouwen, en werd aldus een duidelijk trefpunt voor de elite van deze gemeen-

Het ging er stevig aan toe op het toernooiveld in 1278 in 's-Hertogenbosch.

schap: een soort corporatieve, collectieve vroomheidsvereniging met een navenant rijk cultuurleven. Smeyers heeft heel mooi het muziekleven in de Bossche Broederschap geschetst en waarschijnlijk horen daar de andere kunsten ook bij. De rekeningen moeten nog goed geëxcerpeerd worden, maar er zijn al een paar interessante dingen bekend.

Bijvoorbeeld het curieuze gegeven dat dit gezelschap al in 1348 een jongleur, een voordrachtskunstenaar uit Engeland te gast heeft. Tragisch genoeg overlijdt die dan aan de pest - het kan niet altijd meezitten, in de middeleeuwen - maar hij was er dan toch maar, zoals er ook een scriptor is die al in 1330 boeken voor de broederschap aanmaakt. Dat zijn natuurlijk heel losse incidentele gegevens; maar zo werk je vaak als je je met een wat vroege tijd als de middeleeuwen bezighoudt: dan moet je proberen bij zo'n gegeven een hele wereld daarachter te zien.

Mij dunkt nu dat binnen die wereld van de Broederschap het Gronings-Zutphens Maerlant-handschrift daar heel goed bij zou passen, en dat dus dat idee van Lieftinck nog altijd warme aandacht verdient. Weliswaar bezat de Broederschap geen bibliotheek (dat heeft Van Dijck in zijn prachtige boek over

de Bossche Optimaten wel aangetoond); er is zelfs een geval bekend waarin ze een handschrift kregen en het onmiddellijk verpatsen - maar dat laat natuurlijk onverlet dat individuele leden wel degelijk boeken zouden kunnen hebben bezeten, voornoemd handschrift bijvoorbeeld. Ik roep nog even de inhoud op: die *Rijmbijbel* is natuurlijk zeer toepasselijk. Hetzelfde geldt voor de gedeelten uit Maerlants *Spiegel Historiael*; het is in zo'n geval altijd interessant te bezien welke gedeelten men kiest en dat zijn hier nu uitgerekend de Maria-wonderen. Dat is natuurlijk uiterst passend bij de Onze Lieve Vrouwe Broederschap, zoals ook Maerlant's strofische gedichten daar prachtig bij passen. De *Disputacie van onse vrouwe ende heilige cruce* bijvoorbeeld is een van de mooiste strofische gedichten, die in het algemeen wemelen van de Mariologische passages. Ook Maerlants *Rijmbijbel* onderscheidt zich bij uitstek door een heel intense Maria-devotie. Wat dat betreft zou het boek dus volmaakt passen in het geestelijk klimaat dat je hier bij die Broederschap zou kunnen voorstellen. Zoals ook een ander aspect van het handschrift daar heel goed bij past: namelijk de grote aandacht voor het heilige land. Die aandacht is daar heel concreet en tastbaar gemaakt in de devotie voor het kruis en voor het heilig graf. Er hangt rondom het boek iets van een pelgrimagesfeer; en dat alles dan omkranst door gebeden, merendeels tot Maria, in het Middelnederlands en op rijm.

Het gaat hier, kortom, wel om een vroom boek; maar zeker niet om een theologisch boek, niet eens niet om bespiegelende vroomheid. Het is veel meer een praktisch gerichte devotie, heel goed inpasbaar in het concrete leven van een lid van de stedelijke elite, die natuurlijk op grote delen van de dag nog wel iets anders te doen had. Voor Lieftinck is het voornaamste argument om nog te aarzelen of Zulichem het wel besteld heeft, is naar zijn zeggen dat het boek er eigenlijk te mooi voor is: het zou meer een boek zijn voor een hertog; hij acht het bijna niet voorstelbaar dat een rijke burger dit zou hebben laten aanmaken. Ik denk dat we ook dat misschien met

een korrel zout moeten nemen; en dat komt omdat wij niet te gemakkelijk in de associatie moeten vervallen dat één boek iets zegt over veel meer boeken die iemand dan in bezit zou hebben. Wij zijn natuurlijk in dat opzicht zeer verwend. Iedereen heeft tegenwoordig vele boeken in huis en als dan het bezit van één bijzonder boek bekend is, dan ligt de gedachte voor de hand dat daar dan een hele bibliotheek van dat kaliber achter zou zitten en is het inderdaad bijna niet meer voorstelbaar dat een burger in de veertiende eeuw zoiets zou kunnen verwerven. Maar in de middeleeuwen moeten we wennen aan de gedachte, dat heel veel mensen maar één echt boek bezaten. En ik denk dat dit nu bij uitstek een handschrift is dat daar ideaal voor kandideert. Ik wijs er in dit verband speciaal op, dat in de kalender van het Gronings-Zutfense handschrift de familieleden steeds worden vermeld met hun geboortedata en hun sterfdag - en alleen dat duidt er natuurlijk al op dat dit boek binnen die familie een heel bijzondere status geniet. Dit is niet een van vele boeken waarin men bij geboorte van een nieuwe telg de namen in gaat schrijven, nee: het is het pronkboek bij uitstek waarin dit soort belangrijke gebeurtenissen worden genoteerd. Ik zou mij dus heel goed kunnen indenken, dat dit niet een restant is van een grandioze vorstelijke bibliotheek, maar juist het ene schitterende boek dat een voornaam lid van de Bossche gemeenschap in die tijd liet maken.

Er zou natuurlijk nog wel eens goed naar gekeken moeten worden of dit allemaal past, maar ik noem het toch omdat het voor mijn gevoel zo typerend is in zijn eenzaamheid, maar ook wel in zijn pracht, voor een waarschijnlijk vrij veel betekenend cultureel en geestelijk leven van de Bossche elite in die tijd. En ook omdat die Broederschap ongetwijfeld iets geweest is van een geweldige betekenis. Het is weer een van die voorbeelden uit de middeleeuwen die je confronteren met het feit, dat toen veel dichter bij elkaar lag wat voor ons tegenwoordig zo ver uit elkaar is komen te liggen. Het zijn dingen tussen zaken doen en devotioneel leven, tussen verschillende sociale groeperingen, tus-

sen spiritualiteit en ik zou haast zeggen spiritualiën, die tegenwoordig als gescheiden sferen worden beleefd en die in de praktijk van de middeleeuwen vaak veel meer door elkaar lopen. We weten ook dat de Broederschap een trefpunt was, het netwerk van de stad ten top: van de culturele elite van adel, patriciaat, en zelfs van leden rond de Brabantse troon en ook van leden uit de Gelderse elite. Het moet hier in die tijd, binnen die tienduizend stedelingen, een ongelooflijk prominent gezelschap zijn geweest; zeker voor het cultuurleven en ik denk zelfs ook voor het literaire leven.

Het is trouwens ook niet alleen voor Den Bosch waarvoor we er zo langzamerhand achter komen dat de Broederschap uiterst belangrijk zou kunnen zijn geweest. Ook in het middeleeuwse Brugge - uiteraard een cultuurstad van een zeldzame allure - beginnen we de laatste jaren vergelijkbare verschijnselen waar te nemen. Ook daar is al in de veertiende eeuw een heel actieve Broederschap, de Broederschap van de Heilige Geest, en ook die is pikant genoeg (maar ik denk dat dat geen toeval is) verbonden met een heel belangrijk monument van de Nederlandse let-

terkunde, namelijk het beroemde Gruuthusehandschrift met het beroemde 'Egidius waer bestu bleven'. Ook daar heb je te maken met een ongelooflijk belangrijke codex uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis die geassocieerd lijkt te zijn met een geestelijke Broederschap. Iets vergelijkbaars is hier denk ik aan de hand geweest, en ik hoop daar elders nog eens wat meer vakmatige aandacht aan te besteden.

Maar goed: ik moet nu afstappen van allerlei geleerde casuïstiek en proberen tot een slotom te geraken. Een jaar geleden, toen ik nog helemaal niet wist wat ik hier vandaag zou gaan zeggen en men mij vanwege de programmavoorbereiding alvast om een titel vroeg, heb ik in een opwelling gedacht aan de twee hofsteden als culturele smeltkroes. In die geest ben ik dus begonnen met het verband tussen 's-Gravenhage en 's-Hertogenbosch te schetsen; maar tenslotte ben ik toch meer uitgekomen op de verschillen, op de antithese zelfs. En cultureel gesproken is 's-Hertogenbosch dan misschien wat duisterder dan 's-Gravenhage, maar in dat duister blijkt bij nader toezien toch heel wat aan de hand.

De eerste Bossche school stond aan de Hinthamerstraat.

En als u wilt , en ik ben daar in ieder geval wel gevoelig voor, is dat een exempel van een wat bredere historische strekking .Name-lijk, dat je in het verleden meestal in eerste instantie - hoe zou het ook anders kunnen - naar het meest opvallende kijkt, en dat geldt uiteraard ook voor cultuurgeschiedenis. Bij-gevolg zijn het de schrijvers en de vorsten uit Den Haag, die zich daar zo opvallend manife-steren aan het hof, wat het eerst de aandacht trekt; in vergelijking daarmee is wat in Den Bosch gebeurt toch maar een beetje schemer-duister van halve anonymi. Maar intussen speelt daar wel een lange-termijnontwikke-ling van niet te onderschatten belang; je zou haast op zijn aller-kleinburgerlijkst zeggen: laat ze maar schuiven.

En misschien zou je zelfs staande kunnen houden (en in elk geval vanmiddag wil ik dat graag doen) dat dat voor de middeleeuwen geschetste contrast tussen 's-Gravenhage en 's-Hertogenbosch tot op de dag van vandaag doorwerkt. Zoals u weet is 's-Gravenhage nog altijd de residentie en heeft de aanwezig-heid van het hof en ook het parlement daar inmiddels voor een flinke hoeveelheid glam-our gezorgd. Maar zoals u misschien ook weet zijn de gemeentelijke financiën van 's-Gravenhage een volstrekte puinhoop. Den Haag is blijkaar een gemeente met een stevi-ge traditie van spilziekte en wanbeheer. Eigenlijk net als de middeleeuwse aristocra-ten op wier grond ze nog steeds leven, zijn ze daar wel goed in show en uitgeven - maar vergeten de goed-burgerlijke waarden, zoals daar zijn: de tering naar de nering zetten en je realiseren dat de guldens die je uitgeeft ook nog ergens moeten worden verdiend. Het mooiste voorbeeld vind ik in dit verband natuurlijk het spektakel rondom het wanbe-heer van Rudi Fuchs over het Haags Gemeen-temuseum. De tegenwoordige museumdirec-teuren zijn zelf een soort van zonnekoningen geworden; en zo mocht dan ook de heer Fuchs - ik vind dat zeer toepasselijk - hoogst-persoonlijk een paleis inrichten, en hij verliet hij ook zijn hof met een tekort van ettelijke miljoenen - goeddeels weggesmeten aan de reiskosten van mijnheer de directeur zelve.

Reizen is voor dit soort lieden een moderne vorm van jagen; ik zie daar veel oude tradi-ties in.

Omgekeerd wil ik nu maar hopen dat het er met Den Bosch wat dit betreft wat beter voor-staat. Juist toen ik over dit verhaal liep na te denken, verscheen in een van Leidens zon-dagsbladen een interview met de voorzitter van de Leidse winkeliersvereniging. Ik zal over 's mans zorgen nu niet uitweiden; maar begrijpelijk was dat hem na enige tijd werd gevraagd of er één stad was waar het wel in orde is. Die voorbeeldstad was volgens hem, en 'zonder meer: Den Bosch. Als ik zie hoe ondernemers en politiek daar met elkaar omgaan, dan kunnen we hier nog een hoop leren. Voor het winkelend publiek zijn daar heel plezierige oplossingen doorgevoerd'. Het is maar dat U het weet: Den Bosch is een voorbeeldige stad.

Nu moet ik u aan de andere kant ook weer niet al te zelfgenoegzaam maken. We zijn hier in een kerk, dus er mag van mij worden verwacht dat ik de gemeente vermaan. In dat verband moet mij dan van het hart dat juist een zo actieve en bedrijfsvriendelijk opere-rende stad gevaar loopt te vervallen in de grote zwakte van de zakelijke burgerij: dat zij cultuurloos wordt. Het risico bestaat dat men in alle zorg voor winkeliers en hun publiek iets teveel alleen maar op de centjes let en wat te weinig naar de geest zou kijken. Maar om die verarming te voorkomen is er dan gelukkig een actieve Heemkundige Kring, een soort historische Broederschap, zo zou je

kunnen zeggen; en in dat verband wil ik, bijna ter afsluiting, iets voorlezen uit uw eigen statuten, een citaat dat altijd in de Boschboom Bladeren staat afgedrukt. Dat citaat luidt: 'Deze kring beoogt door studie en onderzoek de kennis van het Bossche Heem te vergroten en uit te diepen. Heemkunde zou men kunnen omschrijven als de 'wetenschap' betreffende land en mensen, zeden, gewoonten en Godsdienst, flora en fauna, monumenten en historische overblijfselen, sagen, legenden en vertelsels van eigen omgeving, streek of gewest'. Dan slaan we even een klein stukje over, en volgt er nog een zin: 'Naast praktische motieven, zoals bijvoorbeeld het inventariseren en vastleggen van gegevens, die uit het gezichtsveld gaan verdwijnen, heeft de kring ook een meer ideële doelstelling: bij de inwoners van 's-Hertogenbosch in het algemeen het gevoel van verbondenheid met de stad te helpen versterken; belangstelling opwekken voor het historisch gegroeide, en nog steeds aanwezige en waarneembare; bij de jeugd zowel als bij nieuwe inwoners van de stad belangstelling aankweken voor hun leefmilieu'. Vooral dat element in de richting van de jeugd spreekt mij aan. Ik had eerlijk gezegd al verwacht dat ik hier vanmiddag niet de oudste zou zijn. Ik merk dat vaak als ik ergens met dit soort onderwerpen kom, dat mijn aanwezigheid de gemiddelde leeftijd eerder drukt dan opvoert. Eenieder die zich ten doel stelt om de jeugd het verleden te laten zien, weet dat dat heel wat makkelijker gezegd is dan

gedaan. En toch is dat soort missiewerk noodzakelijk en waardevol.

Wanneer een scepticus mij nu vraagt, die waarde even te bewijzen, dan heb ik in eerste en laatste instantie niet zoveel meer te bieden dan mijn eigen levenservaring. Ik ben achteraf heel blij dat ik op een warme zondag in september 1967 - ik was toen veertien jaar en wilde eigenlijk alleen maar tennissen - door mijn vader onder zachte dwang werd meegetroond naar een tentoonstelling van schilderijen. Het bleek er gruwelijk druk; je werd er compleet platgedrukt. Ook bleken de schilderijen veel kleiner dan je verwacht had, en mijn geringe lengte deed de rest om het bezoek wel tot het tegendeel van een genot te maken. Het was, dat had u al geraden, de Jeroen Bosch-tentoonstelling in deze stad. Veel later heb ik mij gerealiseerd dat het voor mijn vader ook een zware gang moet zijn geweest, omdat hij in de oorlog hier dichtbij in Vught een aantal dingen had meegemaakt die hem voor zijn leven zouden tekenen. Maar hij ging toch, en ik moest mee - omdat mijn vader dat belangrijk vond. En als ik nu blader in de catalogus van toen, uit het bezit van mijn inmiddels overleden vader, en ik zie daar die namen staan van contribuanten die mij toen niets zeiden maar van wie ik sedertdien toch min of meer collega ben geworden, en als ik mij dan realiseer dat ik hier vanmiddag over Bossche geschiedenis gesproken heb, dan wil ik dat graag zien als een bescheiden tegenprestatie voor wat ik toen in 's-Hertogenbosch heb meegekregen. Dank u wel.

Aan de weergave van de inleiding van prof. Frits van Oostrom werd medewerking verleend door L.J.M. van de Wiel r.a.

Boekennieuws

Mr. G.F. van der Ree-Scholtens, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795. Institutionele en juridische aspecten*. Proefschrift Kath. Universiteit Brabant, Brabantse rechtshistorische reeks, 6; Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1993; LII + 301 blz.; kaarten, 6 bijlagen, indices; ISBN 90 232 2803 0; prijs, ingen. f 65).

Alleen al de omvang van het onderwerp vergt een vaste lijn in opzet en uitwerking. Wijze beperking ook. De auteur is er in geslaagd daaraan te voldoen en zijpaden (soms verleidelijke) te vermijden. Zoals S. in haar inleiding opmerkt was tot nu toe weinig onderzoek gedaan (althans spaarzaam gepubliceerd, mag ik wel toevoegen) inzake de 'grensgebieden': het Land van Ravenstein, het graafschap Megen, de heerlijkheden Oyen en Dieden, de stad Grave en het land van Cuijk, Oeffelt, de heerlijkheid Boxmeer en de (rijks-)heerlijkheid Gemert; d.w.z. de wisselingen op staatkundig gebied over een periode van omstreeks 600 jaar, vooral als gevolg van de invloed van zoveel grotere 'buren' als Brabant en Gelre en hun opvolgers. Betrekking van de grensgebieden in één studie, hun positie voor elk territorium afzonderlijk en hun onderlinge samenhang bepaalt het belang van deze dissertatie.

Dat een en ander bepaald diende te blijven tot institutionele en juridische aspecten is duidelijk en heeft niet verhinderd dat een beeld met samenhang is opgeroepen, op zichzelf reeds verdienstelijk. S.'s constatering dat het ontstaan van de grensgebieden grotendeels in het duister blijft doet geen afbreuk aan haar studie over de ontwikkeling ervan, die het inzicht verdiept.

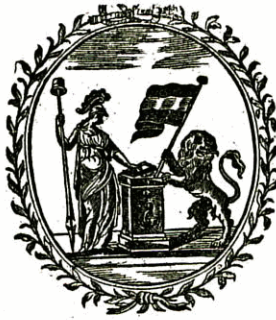
Een ontwikkeling, die zij ziet als een zelfstandige voor elk gebied. Het gemeenschappelijke ligt dan veeleer in het zijn van grensgebieden.

Na inleiding en woord-vooraf geven zes hoofdstukken de opzet van het werk weer: een algemene beschouwing over het hertogdom Brabant, het noordoostelijk territorium en de grensgebieden in hun ontstaan en ontplooiing (II), de bevoegdheden van hun hertog in de grensgebieden (III), het recht in een drietal daarvan (IV), de territoriale grenzen, organisatie en bevoegdheden (V) en tenslotte de ontwikkelingen na 1794 (VI). Als welke toevoegt een verantwoording van de gebezigde kaarten, met een historisch-cartografische toelichting. De gevolgde werkwijze vraagt extra aandacht en in haar inleiding verklaart S. de methode helder en overtuigend.

Nog een opmerking, over de kaarten: in een afzonderlijke omslag bijeen, kleurrijk en vooral uitstekend verzorgd (hetgeen trouwens voor het gehele proefschrift geldt) bieden ze het noodzakelijk complement van het tekstgedeelte van de dissertatie, dat overigens zelf, naast diverse illustraties, een vijftal kaartjes op verschillende schalen bevat.

Bij een zo complex onderwerp, dat bij lezing meer dan gewone aandacht vergt, ware overi-

Publicatie door het UITVOEREND BEWIND der Bataafse Republiek van 8 maart 1800: overdracht door de Franse Republiek aan de Bataafse van de 'grenslanden', waarbij hier vermeld de heerlijkheid van Boxmeer en Sint Anthonis (zie: proefschrift blz. 244). (uit: Archief Verheijen, berustende in archief der Fabri-Stichting, 's-Hertogenbosch; voorl. inventaris doos XII).

GELYKHEID, VRYHEID, BROEDERSCHAP.

PUBLICATIE.

Het Uitvoorend Bewind der Bataafsche Republiek, doet te weten:

Alzoa het Vertegenwoordigend Lichaam / op de wyze by de Staatsregeling beoorden / het Uitvoorend Bewind heeft geauthoriseerd / om in name van het Bataafsche Volk / bezit te nemen van de Landen / aan deze dooz de Fransche Republiek / by de / op den 5 January bezees jaars / geslotene / en verbaalgens geratificeerde Grantactie / overgedragen / en de nabige provisioneele maatregelen daer te stellen / en te doen uitvoeren / welke hetzelve zal nobig oordeelen tot het administreren eener goede Justitie / het bewaaren der goede ozder / en de richtige administratie der Finantieele Middelen / te zullen strekken.

En bevestigd onder de afgetaane Landen dook behoozt de Heerlykheid van *Boxmeer* in *St. Anthoon*.

ZOO IS 'T, dat het Uitvoorend Bewind by bezen ter kennisse van de respectie Angezetenen van de doozs Heerlykheid *Van Boxmeer in St. Anthoon*

is hzengende / dat hetzelve / tot het in bezit nemen van doozs afgetaane Landen / gecommittreed en benoemd heeft / den Burger G. A. VISSCHER, Commissaris van het Bewind by het Departement van de Oommel / welke van bezelve / in naame van het Bataafsche Volk / bezit nemende / dooz van by deze Publicatie van de Ingezetenen van deze Heerlykheid / en die zulkz heerder aangaat / kennisse is gebende.

Woerdende obergzulkz alle de Geconstitueerde

Magten / Ingezetenen / en die zulkz heerder aangaat / by bezen ontslagen van alle Eeden en Verbintenissen / waer mede zy aan hunne vorige Heeren / of Kegeetingen / verbonden waren / en doozs gelast / om te hoorn in herzinnening te beschouwen als dooz het Bataafsche Volk zelve geschied / bezelve in allen opzichte te respecteren / en zich als goede en getrouwe Ingezetenen te gedragen; met verderen last / om alle zodanige provisioneele maatregelen / als dooz hoorn. Commissaris VISSCHER, ofte de overige ten bezen dooz het Bewind benoemde Commissarissen / met betrekking tot de goede administratie der Justitie / Politie en Finantie / in name van het Uitvoorend Bewind der Bataafsche Republiek / zullen woorden daer gesteld / te eerbiedigen en na te leven / en zulkz alles tot tyd en wyle ten bezen sinaal zal woorden hoorn.

En op dat niemant hier van onwetendheid zal kunnen hoorn / zal deze binnen de Heerlykheid van *Boxmeer in St. Anthoon* woorden gepubliceerd en geaffigeerd naar behooren.

Gedaan in het Uitvoorend Bewind der Bataafsche Republiek / in 's Hage / den 8 Maart 1800 / het zesde Jaar der Bataafsche Vryheid. (Daz gepatenteerd)

A. F. R. E. VAN HAERSOLTE vt.
(Tager stont)

Ter ordonnantie van hetzelve,
(Daz getekend)

C. G. HULTMAN.

In den H A A G, ter 's Lands Drukkerye, 1800,

gens plaatsing van de lijst van bronnenpublicaties en literatuur onmiddellijk *achter* de eigenlijke tekst wellicht wat handzamer geweest. Een kleinigheid overigens. Het geheel wordt gekenmerkt door voortdurende zorg volledig te zijn, maar de leesbaarheid heeft daaronder niet te lijden gehad, ofschoon de beschrijving van de verschillende territoria, tijdperken en politieke en andere structuren zo haar eigen moeilijkheden biedt, vooral bij de onderlinge vergelijking. De wel-geformuleerde samenvattingen en conclusies aan het einde van de hoofdstukken blijken daardoor van bijzonder belang: de lezer wordt 'bij de les gehouden'.

In het algemeen kan gezegd worden, dat vóór Brabant's en Gelre's consolidatie als grotere eenheden, de grensgebieden 'een betrekkelijk zelfstandig bestaan' hebben geleid (87) en dat zij nadien de wisselende invloeden van beide hebben ondergaan.

Wat betreft hun eigenlijke juridische status is S. de mening toegedaan (127) dat de leenband met de Brabantse hertog als doorslaggevend werd gezien en dat deze territorien (uitgezonderd Gemert, en zelfs Gemert niet volledig) niet als vrije rijksheerlijkheden maar slechts als (zeer) vrije heerlijkheden werden beschouwd.

Het kader van deze recensie laat helaas een meer omvattende bespreking niet toe. Volstaan moet worden met enige opmerkingen.

Bij noot 121 (blz. 45) had kunnen worden vermeld een akte (met kenmerken van een soort van 'voorwaardelijk' *privilegium pactitium*) van 25-11-1325, waarbij Otto van Cuijk en zijn vrouw Jan(ne) van Heverle aan zekere personen zekerheid verlenen terzake van een aangegane geldschuld; Grave stelde zich garant. Een der zegelaars was Jan van Meer (akte eertijds RANB, Q Grave 3; thans Streekarchief Brabant Noordoost). Zie P.F.Ch. Smit: 'Een merkwaardige akte uit de 14e eeuw' *Brabantia* 3e jrg. nr. 3, 1954, 129-135. Essink (1967) was deze akte aanvaardelijk ontgaan. Voor Grave is hier sprake van slechts één burgemeester, in afwijking van S.'s opmerking (blz. 224), waarbij een tweetal als gebruikelijk wordt aangegeven.

Terzijde: In Een 17e eeuws adresboek der stad Grave (aan de hand van een manuaal van de poortcijzen), door J.P.W.A.Smit, zijn de namen van een aantal burgemeesters te vinden (*De Brabantse Leeuw*, 14e jrg. afl. 3-7. 1965).

Dat de verlaten (als landsheer) van Philips II alleen de noordelijke gewesten zou hebben betroffen lijkt mij minder juist: ook Brabant en Vlaanderen steunden de resolutie.

Wat aangaat de functionarissen in het land van Ravenstein (blz.181) wordt inderdaad de functie van schout gecombineerd met het dijkgraafschap (van Maasland), wat blijkt uit de aanduiding landscholtis en dijkgraaf van Stad en Lande van Ravenstein, als hoedanig Th. en A.J. van der Gheest, vader en zoon, in de 18e eeuw werden aangeduid; de vader van Th., J.van der Gheest, werd als advocaat-fiscaal genoemd. (Ik was overigens niet in de gelegenheid de publicatie van Sluijters en Buijks te raadplegen).

Wellicht van enig belang mede voor de achtergronden van de toestand op bestuurlijk terrein van de 'gecedeerde' gebieden tussen ruwweg 1800 en 1805 lijkt de correpondentie van Van Haeften, commissaris van het Staatsbewind, met J.A.Th.J.Verheijen, achtereenvolgens drossaard, baljuw, vrederechter te Boxmeer, pref.dept.Monden v.d.Rijn. In een brief van Van Haeften van 21-3-1802 is sprake van een request van Oeffelt's pastoor aan het Staatsbewind: dus nog vóór de officiële overgang van Oeffelt aan de Bat.Rep., hetgeen S.'s opmerking op blz. 245 bevestigt. Uit bedoelde brief en o.a. die van 3-2 en 25-7-1802 blijken de - overigens bekende - ijver en precisie van Van Haeften, ook t.a.v. beoor-

deling van personen voor vervulling van functies, zoals die van ontvanger-rentmeester, drost en secretaris te Megen. Hoe onzeker de (toekomstige) omvang der grensgebieden in die periode leek blijkt ook uit deze briefwisseling: Van Haeften achtte vergroting van het territoire tot 'verder in het Cleefsche' niet uitgesloten: onderhandelingen i.v.m. de ophanden zijnde Vrede van Amiens. Over het voormalig bestuur over Uden laat hij zich zeer afkeurend uit (archief Verheijen, voorl. inventaris doos XII).

Ad blz. 244: het verdrag van 5-1-1800 bevatte in art. 3 t.a.v. de heerlijkheid Ravenstein de beperking dat slechts werd overgedragen 'la portion de cette Seigneurie qui se trouve enclavée dans le Territoire Batave'.

Lof voor het door S. verrichte werk, als samenvatting een naslagwerk van beduidend meer dan locale betekenis.

Daaraan doe een zo nu en dan voorkomende slip of the tongue of lapsus minor in geen enkel opzicht af. Tot die categorie zijn te rekenen de staat als vrouwelijk aangeduid (238), uitvaardiging van wetgeving (232), wat mij enigszins pleonastisch aandoet, functioneerde, i.p.v. fungeerde (267) en een hertogin van Zutphen (41). De - overigens uitermate praktische - lijsten van opvolgende heren en vrouwen van de diverse territoria vertonen een enigszins wisselend spellingbeeld: bij de Duitse vorsten wordt vrijwel steeds 'van' voor de geslachtsnamen aangeven, bij Croy en Brimeu 'de', ofschoon het in beide gevallen toch in de Nederlanden gegoe-de geslachten betreft.

P.F.Ch.Smit

's-Hertogenbosch en Vught, een militair verleden

Op 25 juni jl. sloot de Isabellakazerne definitief haar poorten. Voor 's-Hertogenbosch kwam daarmee een eind aan een tijdperk, omdat het na meer dan 425 jaar de status van garnizoenstad verloor. Vanaf die datum zullen in de Bossche regio de kazernes in Vught de belangrijkste landmachtlokatie vormen.

Ter gelegenheid van de sluiting van de Isabellakazerne heeft de Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht een boekje samengesteld, waarin de militaire historie van de beide hierboven genoemde plaatsen uitvoerig wordt belicht.

Het boekje *'s-Hertogenbosch en Vught, een militair verleden* (ISBN 90-70677-34-2) is als nummer 10 opgenomen in de Brochurereeks van de Sectie Militaire Geschiedenis. Het is samengesteld door drs. J.P.C.M. van Hoof en dr. W. Klinkert, die beide als wetenschappelijk medewerker aan de sectie zijn verbonden. Het telt 98 pagina's en is rijk geïllustreerd.

Een gratis exemplaar van de brochure *'s-Hertogenbosch en Vught, een militair verleden* is uitsluitend schriftelijk aan te vragen bij de Sectie Militaire Geschiedenis, Postbus 90701, 2509 LS Den Haag. Per aanvraag wordt één exemplaar verstrekt.

Inhoud

Wat aan de oprichting van De Boschboom voorafging

Voorwoord	1	Monumentenwet van 22 juni 1961	24
Inleiding	3	Structuurplan, een goed bewaard geheim	25
Saneringsplannen	4	Monument en Structuurplan	25
Wederopbouw 1946	5	Bossche Parade	26
Stationsplein e.o.	5	Het Bossche voorstel	
Emmaplein e.o.	6	voor een monumentenlijst	28
Vischstraat e.o.	6	Waarschuwing van het	
Omgeving Sluis 0	6	Comité Binnenstad	30
Lombok e.o.	7	De Monumentenlijst	30
Volderstraatje	7	Wijzigingen restauratieplan	
Brugplein e.o.	7	van de Moriaan	30
Verstrengeling van Sanerings- en Wederopbouwplan	10	Verkeerschaos	31
Uitbreidingsplannen Zuid, Oost en West	10	Structuurplan 1964	31
Nederlandse Spoorwegen particuliere bedrijvigheid	11	Bezwaren tegen Structuurplan	32
Openstaan voor kritiek	11	Bezwaren van over de gemeentegrenzen	33
Tolbrugkwartier	12	Raad unaniem accoord met Structuurplan	34
Hart van de stad wordt groter	13	Restauratieplan voor de binnenstad?	35
Tentoonstelling: 'Etappe 1945-1955'	14	Rijk natuurgebied in de omgeving	
De Moriaan	15	van de binnenstad	36
Toekomst van onze oude steden	16	Structuurplan is moord op binnenstad	36
Nieuwe bedrijven in binnenstad	16	Dam of nieuwe brug bij de Oude Dieze?	37
Het Bossche Broek	16	De lezer aan het woord	37
Sanering van de Beurdestraat	16	Eenrichtingsverkeer in binnenstad	37
Structuurplan 1958	17	Den Bosch op het matje geroepen!	38
Het Lombardplein	19	Verkeersingenieur	38
Congreszaal en Poort van Aerden	20	Aankoop van panden en ruiling van grond	39
Modern bouwen	21	Structuurplan is een trucplan	39
Comité Binnenstad 's-Hertogenbosch	22	Reacties van krantenlezers	41
Provinciale kantooflat	22	Gemeente maakt haast met expositie	41
Bewustwordingsproces komt opgang	23	Vragen in Bossche raad	41
Verdwijvende romantiek	23	Antwoorden van burgemeester	
Stichting 's-Hertogenbossche	24	en wethouders	42
Monumentenzorg	24	Amende honorable	43
		Bezwaren, die blijven	43
		Expositie Structuurplan 1964	44

Toelichtende beschrijving bij het Structuurplan	45	Het gat van Nouwens - Markt 63/65	52
Reacties op de expositie	46	Binnendieze en stankoverlast	53
Om het hart van 's-Hertogenbosch	47	Behoud van historische stadskernen nú urgent !	53
Hobbyisten of andersdenkenden?	48	Behoud stadskern of stadskarakter?	55
Verkeer uit de centra	48	De stad leeft in doodsangst	56
Niet buldozieren	48	'Pleidooi voor 's-Hertogenbosch'	56
Groeiend onbehegen	50	Binnendiezerapport	57
Hoogwater	50	Wanbeheer en schade	58
Beter bestuur	51	Bossche burgers reageren	
Het Uilenburgkwartier	51	En toen ontstond de Bossche Heemkunde Kring;	
Ook raadsleden gevoelig voor Bossche sfeer	52	3 september 1968	59

Herinneringen bij een vijftiengjarige bestaan

Bossche Heemkundekring i.o.	61	Parkeervoorziening in Bossche Broek, 24 februari 1970	71
De Boschboom en Brabants Heem	62	Wensen van mensen, voorjaar 1970	71
Kennismakingsbijeenkomst	62	Parkeergarage Tolbrugkwartier, 1971-1975	71
Pleidooi voor integraal binnenstadsbeleid	62	Monumentale Bossche kerken, maart 1975	71
Reacties op aankondiging	63	Stadsvernieuwing, 1980	71
Hoe verder en waarmee te beginnen?	65	Genootschapscollecties, 7 februari 1986	71
Eerste werkvergadering – 18 maart 1969	66	Hoek Nachtegaalslaantje/-Hekellaan, 1987-1990	72
Het bestuur	66	Academiegebouw, zomer 1988	72
Sociografische Werkgemeenschap der Universiteit Amsterdam	66	Bebouwing ter plaatse van academie, 1988-1990	72
Gast sprekers	67	Drakenfontein, 19 februari 1991	73
Werkgroepen	68	Concertzaal onder Parade, 12 november 1991	73
Bestuursactiviteiten	69		
Boschboombladeren	70		
Kritische kanttekeningen	70		
Pleidooi voor integraal binnenstadsbeleid	70		
Bezwaar tegen demping van de Binnendieze	71		
Prof. drs. G.J. vandenBerg, 20 september 1969	71	Nawoord	73

Prof. dr Frits van Oostrom: 'S-Graven hage en 'S-Hertogen bosch

Hofsteden als culturele smeltkroes in de middeleeuwen; Feestrede			77
Boeken nieuws	90	's Hertogenbosch en Vught een militair verleden	93

ISSN-0166-6398